

פעמים

152–150

תמונה כטקסט

העורך: אבריאל ברילב
עורך משנה: יאיר עדיאל

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

צל של ערים נשמות: על שירו של משה סרטל	רתם פרגר-וגנר
15. . . . . אָבן אַחת שְׁשִׁמְתִי מִן שֵׁשׁ מִרְמָרָה	
דיוקנאות, ארץ-ישראל והקהילות היהודיות במרוקו:	דוד גדג'
23. . . . . המסרים החזותיים בעיתון <i>L'Avenir Illustré</i>	
דוד ערוסי, צלם ומכשף בצנעא, בירושלים	מנשה ענזי
53. . . . . ובקהיר: צילום המזרח בידי צלם מקומי	
הפוטומונטז' האותנטי: הרצל, יהודי הקווקז	חן ברם
85. . . . . והצ'רקסקה	
115 . . . . . תמונת מחזור	נחם אילן
תצלום כטקסט: דבורה דוידוף, ארבעה	נעם ברעם-בן-יוסף
תצלומים ותמורות באפנת הלבוש של	
129 . . . . . נשות קהילת בוכרה	
טרנספורמציות בטקסט הנוצ'ה דה פניוס:	נינה פינטו-אבקסיס
139 . . . . . מן הרחוב אל תמונת עץ השורשים החזותי	
על מותן של נשים יקרות: המצבות של נשי	מינה רוזן
המעמד העליון באסתאנבול היהודית	
163 . . . . . במאה השמונה עשרה	
רישומים בקובץ ליטורגי שבתאי: פרק	הדר פלדמן-סמט
221 . . . . . בתולדות כתב-יד ירושלים, מכון בן-צבי 2270	
ועתה אצייר לך עגולה ומשם תבין מה שצריך	יוסף חיות
235 . . . . . להבין: התרשים הקבלי כציור אפיסטמי	

289	הנה עין הנביא ידמה: נבואה, קבלה ודימוי חזותי אצל רמח"ל	אליעזר באומגרטן
323	צדקה כְּשֶׁרִין וכובע ישועה בראשו: משמעות כפולה של איורי לוחמים בהגדה מהספרייה הבריטית Add. 14761	שרה אופנברג
349	התפתחות כתיבת ידו של הרמב"ם	עדנה אנגל
373	מי כתב את ספר משלי? יפת בן עלי על איסוף הספר ועריכתו	אילנה ששון
389	שבחים חסידיים עלומים בטריפולי	יונתן מאיר
415	בין ירושלים לכותאיסי: סיפורים בשבחי רבנים מגאורגיה	תמר אלכסנדר
סיקורות		
437	שכונת הבוכארים בעיני צבר ממוצא אפגני	יצחק בצלאל
445	תקצירים בערבית	
I	תקצירים באנגלית	

על מותן של נשים יקרות

**המצבות של נשי המעמד
העליון באסתאנבול היהודית
במאה השמונה עשרה**

א. מבוא

מבט מיקרוסקופי בפרות הסקר של בתי העלמין היהודיים באסתאנבול ישמש כמחקר זה כדי לבחון את תרבותם של יהודי בירת האימפריה העות'מאנית מן המעמד העליון. מחקר זה מבוסס על שלושת בתי העלמין הגדולים שנוותרו באסתאנבול, ח'אסקוי (Hasköy) ואורטאקוי (Ortaköy) שבאירופה וקוזגונג'וק (Kuzguncuk) שבצד האסייתי של העיר. מוקד המחקר הוא מצבותיהן המפוארות והמושקעות מאוד של נשי המעמד העליון. הארכיטקטורה של המצבות, עיטוריהן וכתובותיהן ייבחנו במאמר בגישה רב תחומית המשלבת היסטוריה של האמנות, מדעי היהדות, היסטוריה עות'מאנית ומדעי החברה. הנחת היסוד של המחקר היא כי ניתן ללמוד רבות מן המיקרו, מצבותיהן של הגבירות היהודיות של אסתאנבול במאה השמונה עשרה; ומן המקרו, על דרכי ההעברה של ביטויי התרבות.

עידן הצבעונים ותרבות המוות של יהודי אסתאנבול

במאה השמונה עשרה התחוללה בכירת האימפריה העות'מאנית מהפכה תרבותית, הן בתרבות החומר הן בתרבות הרוח. עידן הצבעונים, לְלֵה דְכְרִי (Lale Devri), נקראה התקופה, על שם שיגעון הצבעונים של הסולטאן אחמד השלישי (Ahmed III, 1718-1730), אשר פתח את הסדק הראשון בחומות האימפריה לתרבות המערב. העילית של האימפריה נחשפה בפעם הראשונה בהיקף גדול לחידושי תרבות מארצות אירופה הנוצרית ואימצה אותם בהתלהבות ובהשקעה נכבדה של משאבים גשמיים (איור 1).

החברה היהודית באסתאנכול העות'מאנית, שמאז ומתמיד השקיעה משאבים רבים בתרבות המוות שלה,¹ הוסיפה עליהם עתה כהנה וכהנה, והטמיעה את החידושים בבתי העלמין שלה. החומר ששימש למחקר זה הן מצבות מסוג מסוים – שולחן שיש מרמרה ענק ועליו אבן דמוית סרקופג, גם היא משיש מרמרה (איורים 2-3). מבנה המצבה ועיטוריה מלמדים על הטמעת התרבות והערכים העות'מאניים של המעמדות העליונים המוסלמיים בעיר.

מבנה המצבה הוא חיקוי מושלם של מצבות סולטאנים, שרים ואנשי דת מוסלמים, שרווחו באנטוליה לכל הפחות למן התקופה הסלג'וקית (איורים 4-5). ואולם את העיטורים של המצבה היהודית שאלו סתתי האבן ואמני העיטור לא מעיטורי המצבה העות'מאנית דמוית הסרקופג אלא מן האופנה החדשה של עידן הצבעונים. סגנון הבארוק התורכי לא היה חיקוי של הבארוק האירופי, אלא סוג של הטמעה תרבותית שיצרה סגנון חדש, אשר דיבר אל המתבונן בשפה שהייתה מובנת לו. הפרחים ועץ הברוש שבהם השתמשו אמני העיטור העות'מאנים סימלו את גן העדן והנצח, והפרות סימלו את הפיריון הנשי ואת כוח ההתחדשות האנושי.² עיטורי הפרחים וקערות הפרות, החוזרים על עצמם בדיוק נמרץ, סימלו גם הם את הנצח, את הזמן שאיננו עוצר לעולם. בכך איחדה הסמליות העיטורית הזאת את שני היסודות המנוגדים לכאורה בתפיסת הזמן האנושית: הזמן כקו ישר ואינסופי, והזמן כקו לולאתי שחוזר על עצמו עד אין קץ. מבט ביטורי הקיר בחדר הפרות (Yemiş Odası) בהרמון שבארמון טופקאפי (Topkapı), אשר עוצב בתקופתו של אחמד השלישי (איור 6) ומבט בעיטורי המצבות של נשים יהודיות מאסתאנכול מאותה תקופה (איורים 3, 7-12, 15-17, 19, 27-38, 40) ממחיש היטב שאמנות בתי הקברות היהודיים אימצה את הסמליות העיטורית העות'מאנית.

הופעתם של המבנים דמויי הסרקופג העות'מאני והעיטורים בסגנון הבארוק התורכי במצבות היהודיות בנות המאה השמונה עשרה אינה מקרית. היא קשורה בתהליך ארוך, בן כ־200 שנה, אשר במהלכו הטמיעו יהודי אסתאנכול הספרדים את קודמיהם הרומניוטים, ובמקביל אימצו את ערכיה ותרבותה של החברה העות'מאנית שסביבם. במאה השמונה עשרה באה לכלל גיבוש מלא התרבות העירונית הגבוהה של יהודי אסתאנכול. המצבות שבהן עוסק המחקר הזה היו ברובן מצבות עצומות ממדים: גובהן מן המסד עד קצה הסרקופג הגיע למטר וחצי ויותר, רוחב השולחן יכול היה להגיע למטר ואורכו ל־2.30 מ'.

1 רחן, טיפולוגיה, חלק א, עמ' 14-17.

2 על הסמליות של עולם הצומח העות'מאני במצבות היהודיות

ראו: שם, עמ' 65-90.

1 המעיין של אחמד השלישי בארמון טופקאפי (Topkapi), 1728, ציור מים מן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה מאת הצייר המלטזי אמדאו פרציווי (Preziosi)

3 מצבת יפה אשת משה קצבי, נפטרה בט' באב תקי"ב (20 ביולי 1752; טבלת הנפטרות, שורה 29)

2 מצבת רחל אשת אליא נשיא, נפטרה בי"ז בתשרי תק"ד (5 באוקטובר 1743; טבלת הנפטרות, שורה 17)

5 מצבת שיש סלג'וקית מן המאה השלוש עשרה בחצר המדרסה בעלת המינרט הדקיק (Ince Minareli Medrese) בקונייה (Konya) (צילום: מינה רוזן)

4 סרקופג עץ מן המאוזולאום של סיד מחמוד הייראני (Seyyid Mahmud Hayrani) מאקשהיר (Akşehir) בעיר בורסה (Bursa), 1251, כיום במוזאון לאמנות התורכית והמוסלמית באסתאנבול, מס' 191-195

המצבות האלה נפוצו בבתי העלמין היהודיים בעיר לאחר הפתיחה המחודשת של מכרות השיש באי מרמרה בתחילת המאה הנדונה, דבר שהוזיל את מחירו.³ המאה השמונה עשרה הייתה לא רק נקודת ציון ברמת ההטמעה של ערכי החברה העות'מאנית, אלא גם המאה של פסגת ההשקעה החומרית בתרבות המוות של קהילת יהודי אסתאנבול, והדברים אינם מנותקים זה מזה. ימיה המפוארים של הקהילה היו דווקא במאה השש עשרה, שבה התרחשה עיקר ההגירה היהודית מחצי האי האיברי. הצלחתה של הקהילה היהודית באותה התקופה קשורה לא רק בעובדה שהאימפריה העות'מאנית הייתה אז בשיאה אלא גם בידע ובקשרים החדשים שהביאו עמם המהגרים היהודים לאסתאנבול, ושלא היו בידי המוסלמים שחיו בעיר ואף לא בידי היוונים הנוצרים. שורשיהם של הידע והקשרים הללו היו באירופה הקתולית. ואולם במהלך 200 שנה הפכו היהודים לעות'מאנים לכל דבר ועניין; לא היה להם עוד דבר חדש להציע, והם היו חייבים להתחרות עם שכניהם בני כל הדתות על בסיס חדש שלא נתן להם שום יתרונות. הצלחתם הכלכלית והפוליטית הייתה לעניין של העבר. לא מקרה הוא שדווקא במאה השמונה עשרה הפכו מצבותיהם של יהודי אסתאנבול העשירים למבנים ענקיים מרהיבים ביופיים ומעוטרים בשירים ארוכים ומפותלים. סיריל נורתקוט פרקינסון כבר זיהה את הכלל שמוסדות בונים לעצמם בנייני פאר לאחר שעברו את שיא התפתחותם, ושעם סיום בניית הבניינים הללו מתחילה שקיעת המוסדות. הוא קבע בפשטות 'כי רק מוסדות העומדים על סף התמוטטות מגיעים לשלמות המבנה המתוכנן', ובסיום הבנייה נוהגים להצביע על הבניינים כמתוכננים בתכלית השלמות לצורכי המוסדות. מחקר השוואתי מוכיח כי שלמות בתכנון הוא סימפטום להתנוונות: 'שלמות של דבר, כידוע לנו, היא סופיותו; והסופיות היא המוות'.⁴ לדוגמה בשנה שבה ניתן הצו לתכנונה ולבנייתה של העיר נירדלהי (1911), מופת לעיר בירה מפוארה, החלה שרשרת האירועים שהביאה לסילוקה של בריטניה מהודו.⁵ בדומה לכך הבניין המונומנטלי של בית הכנסת בסופיה ציין את שיא פעילות הנוטאבלים שהנהיגו את קהילתה מאז ומעולם; שנתיים אחרי שהסתיימה בנייתו (1907) נפלה הנהגת הקהילה בידי הציונים (איור 13).⁶ ארמון דולמה בחצ'ה באסתאנבול, הגרסה העות'מאנית של ורסאי, הוא אבן ציון ידועה בתהליך נפילתה של האימפריה (איור 14),⁷ והדוגמאות רבות.

3 שם, עמ' 14-17.

4 פרקינסון, עמ' 64.

5 שם, עמ' 70.

6 קונפורטי.

7 סייגילי; קלרק; פרגוסון, עמ' 280.

6 חדר הפרות בהרמון שבארמון טופקאפי
[http://www.topkapisarayi.gov.tr/
 content/yeni%C5%9F-odas%C4%B1-
 iii-ahmed-\(1705\)has-odas%C4%B1](http://www.topkapisarayi.gov.tr/content/yeni%C5%9F-odas%C4%B1-iii-ahmed-(1705)has-odas%C4%B1)
 (נצפה ב־20 בנובמבר 2016)

7 קטע מן החלק האנכי שתמך במצבתה
 המפוארת של הגבירה רבקה אשת נסים
 מוטאל, שנפטרה ביום א, כ"א בטבת תקכ"א
 (28 בדצמבר 1760; ב"ע, ח'אסקוי, אבן 51,
 חלקה 6-12, סרט 413 |20 בדצמבר 1988))

8 צד מצבתה דמוית הסרקופג של סול אשת
 אברהם שפמי, שמתה בדמי ימיה בשבת,
 ט' באדר ב' תקל"ה (11 במרס 1775; ב"ע,
 ח'אסקוי, אבן 176, חלקה 2-2, סרט 81 |1
 בספטמבר 1988))

9 צד מצבתה דמוית הסרקופג של קאלו וידה
 אשת שבתאי צורויאל שנפטרה בסיוון תקי"ז
 (יוני 1757; ב"ע, ח'אסקוי, אבן 163, חלקה
 2-11, סרט 28 |24 באוקטובר 1988))

ב. גיל, מגדר ומצבה

למרות הוזלת השיש בתחילת המאה השמונה עשרה, מצבה מן הסוג הנדון כאן עלתה ממון רב, והוקמה רק למען אנשים עשירים מאוד. מתוך 61,022 המצבות שתיעדתי ברחבי תורכיה רק שישים הן מן הסוג שהזכרתי, כולן באסתאנבול. במספר הזה כלולות רק המצבות ששרידיהן נותרו שלמים, או שלצדן נמצאו זרוקים שרידי השולחן שעליו הועמד הסרקופג. מלבד שישים המצבות הללו נמצאו כמה עשרות מצבות נוספות שכללו סרקופג שהיה מונח על לוח מפואר, אולם בסביבתן לא נראו שברי קירות השולחן. ייתכן שהקירות נלקחו לבנייה משנית, אולם בשל הספק לא כללתי מצבות אלה במחקרי. ברור שיש להביא בחשבון השחתה של מצבות נוספות, שכן מצבות יפהפיות אלה היו בוודאי מן הראשונות להילקח לשימוש משני, אבל קנה המידה עדיין יכול ללמדנו דבר מה. אנו יודעים שגם בסלוניקי היו מצבות כאלה, אבל השמדתו השיטתית של בית העלמין שם לא הותירה בידינו אלא תצלום של מצבה אחת כזאת בספרו של יצחק שמואל עמנואל.⁸ הקמת מצבה מסוג זה הייתה לא רק ביטוי לאבל אלא גם ואולי בעיקר ביטוי של יומרה חברתית גדולה. מטבע הדברים ההשקעה הכספית בקישוט המצבה ובכתובת שעליה תאמה את היומרה שליוותה רכישת גוש שיש ענק כזה; הן לא כווננו למתים אלא לחיים.⁹

מתוך שישים המצבות הללו בבתי העלמין של אסתאנבול, עשרים הן של גברים וארבעים של נשים. אף אם מביאים בחשבון את מגבלת ההשחתה שצוינה, בכל זאת הרכב המינים והגילים בשישים המצבות הללו אומר דבר מה. רוב הנפטרים מתו בקיצור שנים או במיטב ימיהם; אין מצבות של זקנים, ומספר הילדים זניח. למעט שתי ילדות, טווח הגילים נע בין בחור שעדיין לא נישא ונערה לבין גבר במיטב ימיו ואישה במיטב ימיה, כלומר בגיל הפריון. ניתן להציע הסבר לפער המספרי בין מצבות הנשים למצבות הגברים. אישה שנפטרה במיטב ימיה, ושהותירה ילדים קטנים ובעל אבל, בעלה הוא שדאג למצבתה, והוריה השתתפו במעמסה הכספית. כאשר נפטר גבר במיטב ימיו, האבל הבוגר העיקרי היה האישה, שעל פי דיני ישראל איננה יורשת דבר, ועיקר המעמסה הכספית הוטלה על העיזבון, מנת חלקם של ילדי המנוח. במקרים רבים הללו נמצאו באפוטרופסות דודים, שמטבע הדברים לא חסרו את הנפטר כמו אשתו.¹⁰ ואכן מתוך ארבעים מצבות הנשים, שתיים הן של ילדות

8 עמנואל, ב, לוח 1, מצבת יעקב דַמְנֶשָה.

9 רוזן, מחקרים, עמ' 217-254.

10 על מעמדם המשפטי של אלמנות ויתומים במשפט העברי

10 מצבת רחל אשת אליא נשיא, נפטרה ב"ז בתשרי תק"ד (5 באוקטובר 1743; טבלת הנפטרות, שורה 17), מראה מן הצד.

11 מצבת קלארה אשת חיים ביסודו, נפטרה ביום ד, י"ג באלול תפ"ה (22 באוגוסט 1725; טבלת הנפטרות, שורה 22). שימו לב לגרפיטי בשחור: **TEKYOL**, בתורכית: דרך אחת; בצדה האחר של המצבה נכתב **ISLAM**, כלומר יש רק דרך אחת – אסלאם. מתחת למילה אסלאם נרשמו האותיות **MHP**, ראשי התיבות של המפלגה האסלאמית שפעלה בעת צילום התמונה (**Milliyetçi Hareket Partisi**)

12 מצבת קלארה אשת חיים ביסודו, נפטרה ביום ד, י"ג באלול תפ"ה (22 באוגוסט 1725; טבלת הנפטרות, שורה 22), מראה מן הצד

(טבלת הנפטרות, שורות 1-2),¹¹ שלוש מצבות הן של נערות (שם, שורות 3-5) ושלוש של נערות מאורסות (שם, שורות 6-8). מעמדה של נפטרת צעירה אחת לא ברור – רבקה בת יצחק טילייו נקברה בשם בתוליה, והמתאבלים הם הוריה ואחיה, אולם בכתובת המצבה נכתב כי היא 'בתולה חוגרת שק', ושבעלה הלך לו 'לארץ אחרת' ולא נודעו עקבותיו (שם, שורה 9). אם כן יש לראותה כמאורסת שלא מומשו נישואיה, והיא מצטרפת לשלוש המאורסות האחרות. כל שאר הנשים, שלושים ושתיים במספר, היו נשואות. ארבע מהן היו נשים צעירות מאוד, כנראה בשנה או בשנתיים הראשונות לאחר נישואיהן, שכן בכתובת המצבה לא נזכרו ילדים בין המתאבלים, אבל נזכרו הורים, אחים או אחיות. ניתן לשער שנפטרות אלה היו מעל גיל שנים עשרה ושישה חודשים, שכן נישואיהן מומשו, אבל כנראה היו בנות לא יותר מחמש עשרה או שש עשרה (שם, שורות 10-13). שמונה נשים נפטרו בלידה ראשונה (שם, שורות 14-20). גם אלה היו כנראה בערך בגיל אחיותיהן שזה עתה נישאו, ושטרם הרו ללדת, ובכל מקרה הן לא היו צעירות מארבע עשרה שנה בקירוב. אין ספק שגיל הנישואים הצעיר הוא שהביא להריונות בוסר אלה שהסתיימו במות המבכירות.¹² עוד אישה שנפטרה בלידה הייתה כנראה בגיל בוגר יותר, סכיבות עשרים עד שלושים (שם, שורה 21), ואחרת, היחידה שהשאירה אחריה ילדים נוספים, נפטרה ביום מילתו של הרך הנולד (שם, שורה 22). לשון אחר, מרבית הנפטרות בלידה הוציאו נשמתן בלידה ראשונה, והלידה הייתה גורם המוות. הנפטרות שלא מתו בלידה נחלקות לשני סוגים, בקבוצה הראשונה שתיים עשרה נשים במבחר שנותיהן (שם, שורות 23-30, 37-40). ברור מכתובות המצבה שהיו נשואות שנים לא מעטות. רק בחמש מן המצבות של נשים אלה נזכרים ילדיהן. אין להסיק שכל השאר היו חשוכות ילדים; ייתכן שילדיהן נפטרו בחייהן, וייתכן שהבעל לא טרח לציין את קיומם. הקבוצה השנייה כוללת נשים שעל פי כתובת המצבה עברו את מה שנחשב באותה תקופה מבחר ימיהן, כלומר גיל ארבעים, אבל אף אחת מהן לא עברה את גיל

וביישומו בתחילת המאה התשע עשרה באסתאנבול ראו: רוזן, יתומים.

11 על הגדרות הגיל במצבות בתי העלמין של אסתאנבול ראו: רוזן, מעגל החיים. ראוי לציין שהגדרות אלה אינן זהות ברחבי העולם היהודי ואף לא לאורך הדורות. על תארים גיליים שונים במצבות קהילת וירצבורג בימי הביניים ראו: ריינר, אבן שכתוב עליה, עמ' 146-152.

12 על גיל הנישואים המוקדם בקרב יהודי אסתאנבול ראו: רוזן, אסתאנבול, עמ' 114-120; רוזן, מעגל החיים, עמ' 114-175; רוזן, מחקרים, עמ' 107, 225, 410-411.

13 בית הכנסת של קהילת סופיה, נבנה 1905-1909 באדיבות סמואל גרובר
<http://samgrubersjewishartmonuments.blogspot.co.il/2009/06/bulgaria-celebration-of-sofias-cenral.html>
(נצפה ב־20 בנובמבר 2016)

14 חדר הטקסים בארמון דולמה בחצ'ה (Dolma Bahçe), במרכז התמונה נברשת הברזל הגדולה בעולם

שישים, שנחשב לגיל הזקנה (שם, שורות 31-36).¹³ רק שלוש מן הנפטרות האריכו ימים אחרי בני זוגן. מרבית הנשים לא עברו את גיל הפריין (גרף 1). הן רב ומעמד חברתי לא היה בהם כדי להציל אישה מגורלה.

טבלת הנפטרות

מס'	שם הנפטרת	מקורות השמות הזרים ומשמעותם	מעמד	סיבת המוות	המתאבלים	גיל משוער	מראה מקום
1	מזל טוב בת אשר פינטו		ילדה	לא נזכרה	אביה	פחות משתים עשרה	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 499, חלקה 3-1, סרט 148 (20 בספטמבר 1988)
2	שרה בת אברהם הלוי		ילדה	לא נזכרה	אביה ואמה	פחות משתים עשרה	ב"ע, קוזגונ'וק, אבן 20, חלקה E-6, סרט 171 * (2 במאי 1989)
3	גולייא בת דוד אברבנל (כך!)	איטלקית, Gioia; ספרדית, Joya	נערה	דבר (?)	אביה	בין שתיים עשרה ויום לשתים עשרה, שישה חודשים ויום	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 43L, חלקה 2-3, סרט 70 (17 בספטמבר 1987)
4	אשטרייא בת אברהם הלוי	קטלאנית, כוכבה, Estrella	נערה	לא נזכרה	אמה	בין שתיים עשרה ויום לשתים עשרה, שישה חודשים ויום	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 53L, חלקה 2-3, סרט 247 * (17 בספטמבר 1989)
5	אסתר בת שמואל הלוי		נערה	לא נזכרה	אביה	בין שתיים עשרה ויום לשתים עשרה, שישה חודשים ויום	ב"ע, קוזגונ'וק, אבן 162, חלקה E-6, סרט 183 * (5 במאי 1989)

מס'	שם הנפטרת	מקורות השמות הזרים ומשמעותם	מעמד	סיבת המוות	המתאבלים	גיל משוער	מראה מקום
6	לונה בת ששון רומאנו	ספרדית, לבנה, Luna	נערה מאורסה	לא נזכרה	אביה	בין שתיים עשרה ויום לשתים עשרה, שישה חודשים ויום	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 138, חלקה F-8, סרט 186 (26 במאי 1989)
7	רבקה בת נסים ברכה		נערה מאורסה	לא נזכרה	אביה	בין שתיים עשרה ויום לשתים עשרה, שישה חודשים ויום	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 164, חלקה F-8, סרט 188 (29 במאי 1989)
8	שמחה בת משה וואלאנסי		נערה מאורסה, יתומה מאב	מגפה	ארוסה	ייתכן שהייתה בת פחות משתיים עשרה	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 167, חלקה 9-12, סרט 166 (12 בדצמבר 1988)
9	רבקה בת יצחק טילייו		מאורסה	לא נזכרה	הוריה ואחיה	יותר משתיים עשרה, שישה חודשים ויום	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 138, חלקה E-8, סרט *247 (29 במאי 1989)
10	סולטאנה אשת יוסף הלוי	תורכית, מלכה, Sultana	לא נזכרים ילדים	לא נזכרה	בעלה ואביה	זה עתה נישאה. יותר משתיים עשרה, שישה חודשים ויום	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 7, חלקה D-7, סרט 197 * (11 במאי 1989)
11	ספירה אשת רפאל אשכנזי	יוונית, גוף שמימי, Σφαίρα	לא נזכרים ילדים	לא נזכרה	בעלה, הוריה ואחיה	יותר משתיים עשרה, שישה חודשים ויום	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 19, חלקה E-10, סרט *273 (2 ביוני 1989)

מס'	שם הנפטרת	מקורות השמות הזרים ומשמעותם	מעמד	סיבת המוות	המתאבלים	גיל משוער	מראה מקום
12	שולטאנה אשת משה פארדו	תורכית, מלכה, Sultana	לא נזכרים ילדים	מגפה	בעלה ואמה	יותר משתים עשרה, שישה חודשים ויום	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 202, חלקה D-6, סרט *161 (1 במאי 1989)
13	תמר אשת אליה בכר יעקב		לא נזכרים ילדים	לא נזכרה	בעלה ואביה	יותר משתים עשרה, שישה חודשים ויום	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 298, חלקה C-4, סרט 107 (9 במאי 1989)
14	כהנה שבתאי בת ידידיא הכהן אשת אברהם בכר אביגאדור		לא נזכרים ילדים נוספים	מתה בלידה	בעלה, והוריה, שהנפטרת הייתה בתם היחידה	יותר מארבע עשרה	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 109, חלקה E-9, סרט *267 (1 ביוני 1989)
15	סיתולה אשת יצחק הלוי	ערבית, וספרדית, גברת קטנה, سيد וסיומת ההקטנה הספרדית	לא נזכרים ילדים נוספים	מתה בלידה	בעלה ואמה	יותר מארבע עשרה	ב"ע, אורטאקוי, אבן 11, חלקה F-8, סרט *30 (6 בפברואר 1989)
16	סיניורו אשת שלמה אלמושלינו בת יוסף היכיני	ספרדית, גברת, Señora	לא נזכרים ילדים נוספים	מתה בלידה	בעלה, אביה ואחיה	יותר מארבע עשרה	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 252, חלקה E-5, סרט *107 (14 באפריל 1989)
17	רחל אשת אליא נשיא		לא נזכרים ילדים נוספים	מתה ביום המגפה	בעלה והוריה	יותר מארבע עשרה	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 58, חלקה D-8, סרט *349 (21 ביוני 1989)

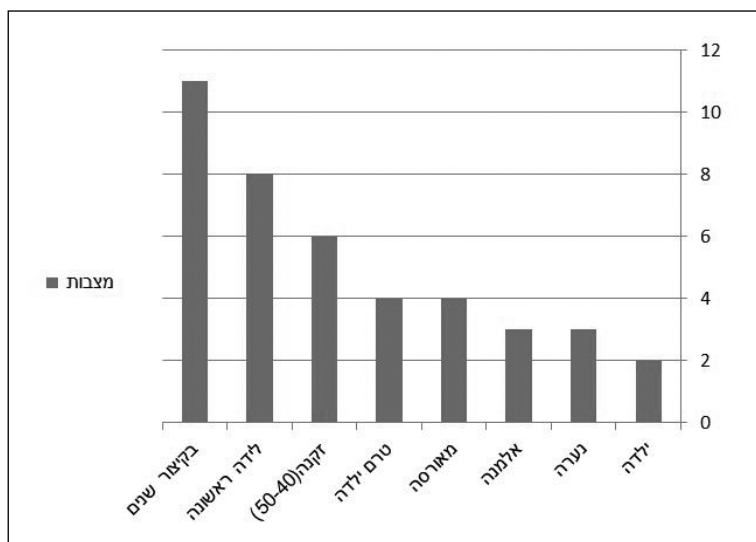
מס'	שם הנפטרת	מקורות השמות הזרים ומשמעותם	מעמד	סיבת המוות	המתאבלים	גיל משוער	מראה מקום
18	רבקה אשת יצחק אנג'יל		לא נזכרים ילדים נוספים	מתה בלידה ביום המגפה	בעלה והוריה	יותר מארבע עשרה	ב"ע, קווגונג'וק, אבן 144, חלקה E-8, סרט *248 (26 במאי 1989)
19	שימולה אשת חיים יוסף בנבשת	אולי קיצור של שמחה, הקטנה, עברית עם סיומת ההקטנה הספרדית		מתה בלידה ראשונה	בעלה	יותר מארבע עשרה	ב"ע, קווגונג'וק, אבן 79, חלקה D-7, סרט *204 (12 במאי 1989)
20	שרה אשת יוסף הלוי			מתה בלידה ראשונה	בעלה, אביה ואמה	יותר מארבע עשרה	ב"ע, קווגונג'וק, אבן 30, חלקה D-7, סרט *199 (11 במאי 1989)
21	פ'לור אשת חיים רוזאניש	ספרדית, פרח, Flor	לא נזכרים ילדים נוספים	מתה בלידה	בעלה ואחיה	היא נזכרת כ'אשת נעורים' ש'נתבקשה בקיצור שנים', כלומר הייתה נשואה שנים לא מעטות. יש להעריך את גילה סביב עשרים	ב"ע, אורטאקוי, אבן 5, חלקה E-8, סרט *29 (6 בפברואר 1989)
22	קלארה אשת חיים ביסודו	ספרדית, בהירה, Clara		מתה ביום מילתו של בנה	בעלה, הוריה, אחיה וילדיה הקטנים	בין עשרים לשלושים	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 43MA, חלקה 5-11, סרט *63 (8 בנובמבר 1988)

מס'	שם הנפטרת	מקורות השמות הזרים ומשמעותם	מעמד	סיבת המוות	המתאבלים	גיל משוער	מראה מקום
23	ספירה אשת שמואל די מדינה	יוונית, גוף שמימי, Σεφαίρα	לא נזכרים ילדים	חוליים ומכות רבים	בעלה והוריה	נפטרה ב'מעוט שנים', והצטיינה בחכמה. בין עשרים לשלושים (?)	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 9, חלקה D-8, סרט *344 (20) ביוני (1989)
24	יודה אשת חיים ישורון	ספרדית, חיה, Vida		לא נזכרה	בעלה ובתה	בין עשרים לארבעים	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 230, חלקה E-8, סרט *256 (31 במאי 1989)
25	סול אשת אליעזר הלוי	ספרדית, שמש, Sol		לא נזכרה	בעלה ובנה	בין עשרים לארבעים	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 89, חלקה E-7, סרט *218 (16 במאי 1989)
26	רבקה אשת הרופא דוד יאחייא		כנראה גיורת, לא נזכרים ילדים	לא נזכרה	בעלה	בין עשרים לארבעים	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 54, חלקה C-5, סרט 112 (10 במאי 1989)
27	מזל טוב אשת שמואל אנג'יל			לא נזכרה	בעלה וילדיה	בין עשרים לארבעים	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 88, חלקה 3-12, סרט 120 (23 בנובמבר 1988)
28	גירה אשת יוסף אלבו	יוונית, זו שחוזרת, זו שהולכת, סובבת, Υόρα, אבל גם ספרדית, girar	בתה נפטרה בתוך שנת נישואיה הראשונה, ובנה נפטר מיד אחרי לידת צאצאו הראשון	לא נזכרה	בעלה ובנותיה	בין שלושים לארבעים	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 59L, חלקה 3-2, סרט 71 (17 בספטמבר 1987)

מס'	שם הנפטרת	מקורות השמות הזרים ומשמעותם	מעמד	סיבת המוות	המתאבלים	גיל משוער	מראה מקום
29	יפה אשת משה קצבי		לא נזכרים ילדים	לא נזכרה	בעלה	בין שלושים לארבעים (?)	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 60, חלקה D-6, סרט *202 (11 במאי 1989)
30	אסתר אשת שמואל הכהן			לא נזכרה	בעלה בנה ובתה	ב'חצי ימיה', בין שלושים לארבעים (?)	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 7, חלקה C-4, סרט 90 (12 באפריל 1989)
31	סול אשת נעים באבאני	ספרדית, שמש Sol	ילדיה נפטרו או עזבו למדינות הים	לא נזכרה	בעלה	בין ארבעים לחמישים	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 108, חלקה E-9, סרט *221 (17 במאי 1989)
32	מלכה אשת יצחק אשכנזי		לא נזכרים ילדים	לא נזכרה	בעלה	בין ארבעים לחמישים	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 15, חלקה 9-13, סרט 214 (28 בדצמבר 1988)
33	רחל אשת משה נ' זונאנה			לא נזכרה וילדיה	בעלה	בין ארבעים לחמישים	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 13L, חלקה 5-6, סרט 38 (11 בספטמבר 1987)
34	קאלו אשת שמואל בכר יאודה	יוונית, טובה, Καλό	לא נזכרים ילדים	לא נזכרה	בעלה	בין ארבעים לחמישים	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 775, חלקה 1-6, סרט 232 (13 באוקטובר 1988)
35	קאדון אלמנת ברוך אג'ימאן	תורכית, אישה, Kadın	לא נזכרים ילדים	לא נזכרה	לא נזכרו	בין ארבעים לחמישים	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 127, חלקה E-6, סרט *180 (4 במאי 1989)

מס'	שם הנפטרת	מקורות השמות הזרים ומשמעותם	מעמד	סיבת המוות	המתאבלים	גיל משוער	מראה מקום
36	שרה אלמנת יאודה גואקיל			לא נזכרה	בנותיה	בין ארבעים לחמישים	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 113, חלקה E-9, סרט *267 (1 ביוני 1989)
37	אלמונית אשת משה אג'מאן			לא נזכרה	בעלה	לא נזכר	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 255, חלקה E-6, סרט *192 (10 במאי 1989)
38	ג'אמילה אשת נסים אברהם פארדו	ערבית, יפה, جميله	לא נזכרים ילדים	מגפה	בעלה	'בקיזור שנים', 'באמצע שנותיה'	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 47, חלקה 3-15, סרט 463 (30 בדצמבר 1988)
39	באבונה אשת חיים פראנסיס	תורכית, קמומיל, Babune	לא נזכרים ילדים	תחלואים רבים	בעלה	'באיבה'	ב"ע, ח'אסקוי, אבן 77, חלקה 1-13, סרט 502 (11 לינואר 1989)
40	בנו אלמנת אברהם פאלטי	איטלקית, טוב, Bono	לא נזכרים ילדים	מוות פתאומי	הוריה ואחיה	לא נזכר	ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 288, חלקה G-11, סרט 242 (6 ביוני 1989)

ג. מצבה ומשפחה

מתוך שישים המצבות הנדונות כאן רק מעטות שייכות לבני משפחה אחת, וכולן ממשפחת הלוי. שתי נשותיו של יוסף הלוי, שנפטרו האחת בשנת 1721¹⁴ והשנייה בשנת 1726, זכו שתיהן למצבה זהה (איורים 15-16) – נראה שאבני הבסיס שתחת לוח השולחן האופקי בשתי המצבות התמוטטו וחלקן נעלמו.¹⁵ עוד נמנו עם בני משפחת לוי בתו של 'הנבון ומעולה' שמואל הלוי שנפטרה בשנת 1751 (איור 17),¹⁶ שני ילדיו של אברהם הלוי שנפטרו האחד בשנת

¹⁴ סולטאנה אשת יוסף הלוי, נפטרה זמן קצר לאחר נישואיה, ביום א, ח' באלול תפ"א (31 באוגוסט 1721), ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 7, חלקה D-7, סרט 197* (11 במאי 1989).

¹⁵ שרה אשת יוסף הלוי, נפטרה בלדתה את בנה הראשון, ביום ו, ה' באדר ב' תפ"ו (8 במרס 1726), ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 30, חלקה D-7, סרט 199* (11 במאי 1989).

¹⁶ אסתר בת שמואל הלוי, נפטרה ביום ה, ז' באב תקי"א (29 ביולי 1751), ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 162, חלקה E-6, סרט 183* (5 במאי 1989).

1751 (איור 18)¹⁷ והאחרת בשנת 1758,¹⁸ ושנקברו זה בצד זה, ועוד בן של אברהם הלוי שנפטר בשנת 1760¹⁹ – מצבתו של ילד זה רחוקה מאלו של השניים הראשונים, דבר שיכול להורות שהיה בן של אברהם הלוי אחר, אך מאחר שמצבתו מיוחדת בצורתה וזהה לזו של הילד שנפטר בשנת 1751 (איור 18), ייתכן שהיה בכל זאת בנו של אותו אברהם. ייתכן שמצבה זו רחוקה ממצבות שני הילדים האחרים של אברהם הלוי בגלל ההרס שנעשה בבית העלמין לצורך סלילת כביש הטבעת (Çevre Yolu) סביב אסתאנבול. כמו כן זכתה למצבה מפוארה אשתו של יצחק הלוי שנפטרה בהקשותה ללדת בשנת 1749 (איור 19).²⁰ סך הכול שבע מצבות של לויים; חלקם היו קשורים ללא ספק בקשר משפחתי, אך באשר לאחרים לא ניתן להוכיח זאת.

ד. גיל, מעמד משפחתי וכתובת

הן המצבות הן כתובות המצבה מתחלקות באופן ברור על פי גיל הנשים הנפטרות, ולכל גיל יש סגנון ברור משלו: ילדות; נערות ונערות מאורסות; נשים שנפטרו בלידתן או בתוך ימים אחריה; נשים שנפטרו במיטב ימיהן אך ללא קשר ללידה.

שתי מצבות הילדות קטנות מאוד בממדיהן, והכתובות שעליהן קצרצרות. עם זאת הצער העולה מהן שובר לב, אולי דווקא בשל תמציתיותן. הכתובת הראשונה הוזמנה על ידי אבי הילדה, שהייתה יתומה מאמה:²¹

17 'התלמיד הנעים' שמואל בן אברהם הלוי, נפטר ביום 1, ז' בניסן תק"א (2 באפריל 1751), ב"ע קוזגונג'וק, אבן 158, חלקה E-6, סרט *183 (5 במאי 1989).

18 אשטרייא בת אברהם הלוי, נפטרה בכ"ח בניסן תקי"ח (6 במאי 1758), ב"ע, ח'אסקוי, אבן 53L, חלקה 3-2, סרט *247 (17 בספטמבר 1989).

19 יצחק בן אברהם הלוי, נפטר בא' באב תק"ך (14 ביולי 1760), ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 201, חלקה E-6, סרט *187 (9 במאי 1989).

20 סיתולה אשת יצחק הלוי, נפטרה בט' באב תק"ט (24 ביולי 1749), ב"ע, אורטאקוי, אבן 11, חלקה F-8, סרט *30 (6 בפברואר 1989).

21 שיבוצים מהמקרא צוינו בהערות שוליים, והניקוד בשיבוצים בדיוק כמו במקרא. במקומות שבהם מלוא הפסוק מסייע להבנת כוונתו של מחבר כתובת המצבה, הובא הפסוק במלואו. הכתובות הועתקו במדויק, ולכן לעתים יש יו"ד או ו"ו יתרות (כתיב מלא). פיסוק הוסף בעת הצורך לשם הבהרה; הנקודתיים במקור. קיצורים הושלמו בסוגריים מרובעים

15 מצבת סולטאנה אשת יוסף הלוי, נפטרה
ביום א, ח' באלול תפ"א (31 באוגוסט 1721;
טבלת הנפטרות, שורה 10)

16 מצבת שרה אשת יוסף הלוי, נפטרה
ביום ו, ה' באדר ב' תפ"ו (8 במרס 1726;
טבלת הנפטרות, שורה 20)

17 מצבת אסתר בת שמואל הלוי, נפטרה
ביום ה, ז' באב תקי"א (29 ביולי 1751;
טבלת הנפטרות, שורה 5)

18 מצבת שמואל בן אברהם הלוי, נפטר
ביום ו, ז' בניסן תקי"א (2 באפריל 1751;
ב"ע, קוזונגי'ק, אבן 158, חלקה E-6,
סרט 183 * [5 במאי 1989])

19 מצבת סיתולה אשת יצחק הלוי, נפטרה
בט' באב תק"ט (24 ביולי 1749; טבלת
הנפטרות, שורה 15)

אֲבָכָה בְּמַר לְבִי עַל
בְּהִי רְעוּתִי יוֹנְתִי תַמְתִּי²²
הִילָדָה יְתוּמָה מֵאִמָּה
מִזֶּל טוֹב בֵּת אֲשֶׁר פִּינְטוּ יֵצוּ [יִשְׁמְרֵהוּ צוּרוֹ וַיַּחֲיֵהוּ] (איור 20).²³

הכתובת השנייה איננה בבחינת שירה:

הִגָּה הָעֵלְמָה הַזֹּאת הַנּוֹתַנֶּת
שָׁרַפְתָּ נִשְׁמָה²⁴ לְאִבֶּיהָ וּלְאִמָּהּ
הִילָדָה מֵרַת שָׂרָה בֵּת הַחֶכֶם
הַמְעֵלָה כְּהַר (כְּבוֹד הָרֵב) אֲבָרְהָם הַלְוִי יֵצוּ [יִשְׁמְרֵהוּ צוּרוֹ וַיַּחֲיֵהוּ] (איור 21).²⁵

שבע מתוך ארבעים מצבות הנשים היקרות הן של נערות ונערות מאורסות. הן גדולות מעט ממצבות הילדות אך קטנות ממצבות הנשים הנשואות. למעט אחת מהן (איור 17) ככולן השתמר רק הלוח העליון של השולחן, וייתכן שלחלקן לא הותקן מלכתחילה שולחן שלם.

הכתובות והשירים שנועדו לנערות קצרים בהרבה מאלה שנועדו למאורסות או לנשים נשואות. נערות מאורסות זכו לשיר של ממש. בכל השירים הללו מובעת הטרגדיה הקיומית של ההורים, שלא זכו להביא את בתם לחופה, ושנכזבה תוחלתם לראות בה פיסה מן העתיד שבו לא יהיו עוד. בכל השירים הללו מובלט הניגוד בין נעוריה ורעננותה של הנפטרת לבין מקום האפלה שאליו היא הולכת.

ונוקדו; ראשי תיבות לא נוקדו (גם אם אין סימני גרשיים) אלא בתוך הסוגריים המרובעים שבהם פורשו. השלמות טקסט משוערות של המחברת בסוגריים מסולסלים {}.

22 על פי שיר השירים ה, ב.

23 מזל טוב בת אשר פינטו, תאריך הפטירה לא צוין – על פי סגנון המצבה והכתב, מעט לאחר אמצע המאה השמונה עשרה, ב"ע, ח'אסקוי, אבן 499, חלקה 3-1, סרט 148 (20 בספטמבר 1988).

24 על פי ספרא, שמיני, מכילתא דמילואים, דף מו ע"א.

25 שרה בת אברהם הלוי, תאריך הפטירה לא צוין – על פי סגנון המצבה והכתב, מעט לאחר אמצע המאה השמונה עשרה, ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 20, חלקה E-6, סרט *171 (2 במאי 1989).

21 מצבת שרה בת אברהם הלוי, נפטרה קצת אחרי אמצע המאה השמונה עשרה (טבלת הנפטרות, שורה 2)

20 מצבת מזל טוב בת אשר פינטו, זמנה קצת אחרי אמצע המאה השמונה עשרה (טבלת הנפטרות, שורה 1)

23 מצבת רבקה בת נסים ברכה, שבתי לוחות השולחן, מוטלים סביב הסרקופג, מבט מן הצד

22 מצבת רבקה בת נסים ברכה, נפטרה בשבת, ט"ו בחשוון תע"ח (21 באוקטובר 1717; טבלת הנפטרות, שורה 7)

25 מצבת שמחה בת משה ואלאנסי, פרט

24 מצבת הנערה המאורסה שמחה בת משה ואלאנסי, נפטרה ביום ג, כ"א באב תצ"ה (9 באוגוסט 1735; טבלת הנפטרות, שורה 8), מראה כללי

26 מצבת שמחה בת משה ואלאנסי, מראה מן הצד

על מצבתה של רבקה בת נסים ברכה נכתב:

בְּרוּךְ הַגּוֹזֵר

אֲבִיכָה בְּקוֹל נְהִיָּה בֵּת עֵינַי: תְּמִידָה, נְאֻךְ

לֹא אֶעֱשֶׂה כְּלָה: ²⁶ אֵיךְ אוֹתָךְ לֹא אֶעֱשֶׂה כְּלָה: ²⁷

כְּלָה נְאֻה וְחִסּוּדָה, תַּחַת הַיּוֹתֵהָ לְאִישׁ

שָׁבָה לְעֶפְרַיִם נִפְשָׁה בְּעוֹדָה נְעֻרָה: הֲלֹא הִיא הַכְּלָה

הַנְּעִימָה מֵרַת רַבְּקָה בֵּת הַיֶּקֶר וְנֹעֲלָהּ ה"ר וְהַרְבּוּ נְסִים

בְּרַכָּה נ"פְּנִיטָרָה יוֹם ש"ק וְשַׁבַּת קִדְשׁ ט"ו חֶשְׁוֹן ש'וֹנְתַן הַרְגָּת וְלֹא חֶמ"ל ²⁸

לפ"ק וְלִפְרָט קָטָן (אִירוּסִים 22-23). ²⁹

על מצבתה של הנערה גולייא (ג'זיה) בת דוד אברבנאל נכתב שיר שבו משול
הזמן לאריה האורב לנערה הבתולה וחוטף אותה, והיא לא צעקה, רק שפתיה
ממללות:

יְכֻסּוּפְ כְּאַרְיֵה לְחִטּוּפ ³⁰ חֶמָה ³¹ בְּתוֹלָה ³² נִגְדָה מֵאֵד יָפָה

²⁶ ירמיה ל, יא.

²⁷ צימוד שלם: כלה במובן סוף, וכלה במובן אישה ביום כלולותיה, ומשמעות הדברים: אבכה תמיד ולא אפסיק, שכן תקוותי לעשותך כלה נכזבה, ובמקום היותך כלה, שבה לעפר נפשך. גם החלק השני של הצימוד לקוח מירמיה ל, יא, בשינוי קל.

²⁸ על פי איכה ג, מג.

²⁹ רבקה בת נסים ברכה, נפטרה בשבת, ט"ו בחשוון תע"ח (21 באוקטובר 1717), ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 164, חלקה F-8, סרט 188 (29 במאי 1989).

³⁰ על פי 'פְּאֲשֶׁר יְנוּס אִישׁ מִפְּנֵי הָאָרִי וּפְגַעוּ הַדָּב' (עמוס ה, יט), הארי זה לבן שרדף אחרי יעקב לחטוף את נפשו (פרקי דר' אליעזר לז, דף פו ע"א).

³¹ שמש.

³² לא ברור מה משמעות הסימנים על המילה בתולה. ייתכן שהמחבר קשר בין מילה זו למילה שלפניה, חמה, ונסמך על המדרש המתאר את מסלול כוכבי הלכת: 'נוגה גובהו דגים ושפלותו בתולה, חמה גובהה בתולה ושפלותה דגים' (ברייתא דשמואל הקטן, אוצר המדרשים, עמ' 546), ואזי משמעות הפסוק שהנערה המשולה לחמה, והפעם לכוכב חמה, הייתה בשיא יופייה בעת פטירתה.

פְּנִינָה³³ היא מְדַבֶּרֶת: ³⁴ דָּבַר בְּיַד הוּיָהּ³⁵ אֲשֶׁר
לא צָעָקָה הַנְּעֵרָה,³⁶ אם הִיְתָה כִּזְאת לְמִזְכֶּרֶת:
כָּל הַקָּרֵב אֶצֶל הָאָבִן הִבִּיטוּ וּרְאוּ,
נְעֵרָה יָפָה בְּכָל גְּבוּל יִשְׂרָאֵל,³⁷ תַּחַת הַיּוֹתֵה מְאוֹרְשָׁה
לְאִישׁ, דְּבָקָה לְאֶרֶץ נִפְשָׁה בַעֲוֹדָה:
הֲלֹא הִיא הַנְּעֵרָה הַנְּעִימָה שֶׁנִּתְבַּקְּשָׁה בְּקִיצוֹר שָׁנִים מֵרַת גּוֹלְיָא בֵּת הַנִּכְבָּד וּמַעֲוֵלָה
כְּהוּר (כְּבוֹד הָרֵב) דָּוִד אֲבֵרְבַנְגֵּל (כַּרְי!) יִצּוּ [יִשְׁמְרֵהוּ צוּר] וַיַּחֲיֵהוּ] בָּא שְׁמֻשָׁה יוֹם
ב' כ"א לְתַמוּז שְׁנַת הַת"ק³⁸.

מעניינת במיוחד מצבתה של הנערה המאורסה שמחה בת משה ואלאנסי. בשנת
1732 נפטרה אמה של שמחה בלידה והותירה אחריה ארבעה ילדים קטנים,

33 הסימנים על פנינה מסמלים שהמחבר החליף את חנה בפנינה
צרתה, כדי ליצור הקבלה בין שמה הלועזי של הנערה גוליא
(Gioia), יהלום, לבין משמעות שמה העברי – אבן יקרה.

34 ברקע הדברים עומדים שני פסוקים: 'וְחָנָה הִיא מְדַבֶּרֶת עַל
לָפָה רַק שִׁפְתֶיהָ נְעוּת וְקוֹלָהּ לֹא יִשְׁמַע וַיַּחֲשֶׁבָה עָלַי לְשִׁכְרָה'
(שמואל א א, יג); 'וּלְחָנָה יִתֵּן מְנָה אַחַת אֶפְיָיִם' (שם, ה).
והמחבר עשה שימוש מתוחכם בפירוש ר' דוד קמחי (רד"ק)
לשמואל א א, ה: 'ולחנה יתן – כמו נתן, כמו אז יבנה יהושע,
אז יבדיל משה והדומים להם: מנה אחת אפיים – מנה אחת
נכבדת להשיב אפה וכעסה, וכן ארך אפיים ארך כעס, ויונתן
תרגם חולק חד בחיר, ר"ל [רוצה לומר] מנה הראויה להתקבל
בסבר פנים יפות, ובדרש מהו אפיים בנפילת אפיים בסבר פנים
יפות אפיים כנגד פנינה וילדי[ה], ואדוני אבי ז"ל פי' [רש] אפיים
כעס, כלומר בכעס היה נותן לה מנה אחת לבד לפי שהש"י
[שהשם יתברך] סגר את רחמה ולא היו לה בנים שיתן לה
מנות כמו לבני פנינה, היה לו כעס ועצב בזה לפי שהיה אוהב
חנה והיה מתאוה להיות לו ממנה בנים.'

35 על פי 'הנה יד ה' הוּיָהּ בְּמִקְנֵךְ אֲשֶׁר בְּשָׂדֶךָ בְּסוּסִים בְּחֻמְרִים
בְּגַמְלִים בְּבָקָר וּבְצֹאן דָּבָר כְּבֹד מְאֹד' (שמות ט, ג). ג'ויה, אבן
יקרה, פנינה, מדברת, והאלוהים משלח בה את הדבר. וראו
לעיל, הערה 33.

36 'כִּי בְשָׂדֶךָ מִצָּאָה צָעָקָה הַנְּעֵרָה הַמְאֲרָשָׁה וְאִין מוֹשִׁיעַ לָהּ'
(דברים כב, ז).

37 'וַיִּבְקְשׁוּ נְעֵרָה יָפָה בְּכָל גְּבוּל יִשְׂרָאֵל וַיִּמְצְאוּ אֶת אֲבִישָׁג
הַשּׁוֹנְמִית וַיָּבֵאוּ אֹתָהּ לְמֶלֶךְ' (מלכים א א, ג).

38 גוליא בת דוד אברבנול, נפטרה ביום ב, כ"א בתמוז תקי"ו (19
ביוני 1757), ב"ע, ח'אסקווי, אבן 43L, חלקה 3-2, סרט 70 (17
בספטמבר 1987).

שמחה ביניהם, ובעל אבל.³⁹ אביה של שמחה נפטר כנראה זמן לא רב אחר כך. לא ברור מה עלה בגורל הילדים, אולם שמחה 'אומצה' על ידי אדם שאירס לו אותה לאישה, ושהיה כנראה מבוגר ממנה בשנים רבות. המצבה הוקמה על ידי הארוס, שתיאר כיצד לאחר שהתייתמה מהוריה היה לה גם אב גם ארוס, וביגונו הרב הקים לה מצבה מפוארת שעליה נכתבה שירת אוברנו:

אוי עֲרֵבָה שְׂמֵחָה בְּחֵדֶשׁ מִו, אֲשֶׁר אֵין לָהּ מִנְחָם, ⁴⁰ רַק לְיִשְׂרָאֵל לְאָב, ⁴¹
יִכְבֶּה בְּמֶרֶה אִישׁ לְקַחָה לוֹ, ⁴² לְבַת, אוֹיָה לְבַת לְקַחָה לְיִשְׂרָאֵל לְאָב, ⁴³
זאת הַנְּעֵרָה הַמְּאוֹרְשָׁה לְאִישׁ כִּי אֵין לָהּ אָב וְאָם, וּבְמוֹת אָבִיהָ וְאִמָּה
לְקַחָה לוֹ לְבַת ⁴⁴ גָּבֵר תְּמִים ⁴⁵ אִישׁ יִשְׂרָאֵל, ⁴⁶ כָּל יוֹדְעָה וּמְכִירָה הַלְלוּהָ בִּינֵיהֶם
מִשׁוּם וְתִקְרַע לְאִנְשׁ [כְּרוֹ] בֵּיתָה סְגוּר ⁴⁷ יִכְבוּ אֶת הַשְּׂרָפָה כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל ⁴⁸
הִלָּה ⁴⁹ היא הַנְּעֵרָה הַמְּאוֹרְשָׁה הַמְּכֶה בְּיוֹם הַמַּגֵּפָה ⁵⁰ מִן־[ת] שְׂמֵחָה בַּת הַנְּבוֹ'ון
וְנַעֲלָה כְהַר [כְּבוֹד הַרְבֵּ] מִשָּׁה וְוַאלָאנְסִי נַע [נוחזו עֲרֹן] בָּא שְׂמֵשָׁה יוֹם שְׁלֹשִׁי אַחַד
וְעֵשְׂרִים לְחֵדֶשׁ אָב שְׁנַת תְּמִי"מָה אֲשֶׁר אֵין בָּהּ מוֹם ⁵¹ וּמ"ךְ [וּמְנוחָתָה כְּבוֹדוֹ
(איורים 24-26).⁵²

39 שניורולה אשת משה ואלאנסי, נפטרה ביום ב, א' בסיוון תצ"ב (25 במאי 1732), ב"ע, ח'אסקוי, אבן 10, חלקה 8-11, סרט *86 (15 בנובמבר 1988).

40 על פי איכה א, ב.

41 על פי ירמיה לא, ח.

42 על פי דברים כד, ג.

43 ראו לעיל, הערה 11.

44 על פי אסתר ב, ז.

45 על פי תהלים יח, כו.

46 על פי דברים כז, יד.

47 מליצה אירונית על פי 'ותקרא לאנשי ביתה ותאמר להם לאמר ראו הביא לנו איש עברי לצחק בנו בא אלי לשכב עמי וקרא בקול גדול' (בראשית לט, יד), וכאן במשמעות אחרת – הנפטרת לא קראה לאנשי ביתה כי אם קרעה את לבם. וללשון ראו: 'אִכְפָּשִׁים כְּדָב שְׁפוּל וְאִקְרַע סְגוּר לְבָם וְאִכְלֵם שָׁם כְּלָבִיא חֵית הַשָּׂדֶה תִּבְקָעֵם' (הושע יג, ח).

48 על פי ויקרא י, ו.

49 ראו: דברים ג, יא.

50 על פי במדבר כה, יח.

51 על פי במדבר יט, ב.

52 שמחה בת משה ואלאנסי, נפטרה ביום ג, כ"א באב תצ"ה (9 באוגוסט 1735), ב"ע, ח'אסקוי, אבן 167, חלקה 9-21, סרט 166 (12 בדצמבר 1988).

נשים צעירות מאוד שנפטרו בטרם העמידו פרי בטן, ושהוריהן עדיין היו בחיים, זכו גם הן למצבה מושקעת ולשירת קינה ארוכה ומסולסלת. הן הבעל הן ההורים השקיעו במצבותיהן של נשים כאלה, וההשקעה הגדולה בהן קשורה כנראה בעובדה שעל פי המשפט העברי חלק גדול מנדונייתן נשאר בידי הבעל ולא חזר אל משפחתן, עובדה שהקלה על ההורים ללחוץ על הבעל להשקיע במצבה מפוארת.⁵³

בְּרוּךְ הַגּוֹזֵר

קִינָה לְאָב וְאִם, נְהִי לְבַעַל, יִקְרַע סְגוֹר הַלֵּב וּבִשְׂרֵי סִמָּה,⁵⁴
 עַל בֵּית צְבִית חַן,⁵⁵ פֶּאֶר הַבַּעַל, דְּמָתָה בְּקוֹמָתָה לְעֵץ הַתְּמָר,⁵⁶
 עַל הָאֶבֶן הַזֹּאת שְׁפָה, קִנְיָו אָב וְאִם,⁵⁷ פּוֹרְשִׁים וּבּוֹכִים⁵⁸ כִּי
 שָׁתוּ מִיָּדָה אֶת כּוֹס הַתְּרַעְלָה,⁵⁹ וְתָתֵן גַּם לְאִשְׁהָ,⁶⁰ וַיַּחֲנוּ בְּמָרָה,⁶¹
 הַלְּלִיָּהּ בִּינִיָּהֶם,⁶² לְפִי מַעוֹט הַשְּׁנִי' | עוֹדְנָה בְּאִבָּהּ, וְהִיא כְּפוֹרְחַת
 שְׁלֵא בְּעוֹנָתָה, פָּנָה זִיּוּה פָּנָה הִרְרָה | לְעַנְיָן הַגֶּשֶׁם קִינָה מִבְּעֵי לִיָּה.⁶⁴

53 ראו: רוזן, אסתאנבול, עמ' 124-125.

54 על פי תהלים קיט, קכ.

55 מתכתב עם שיר החשק הנודע של ר' יהודה הלוי 'צבית חן שביתני בצביך' ומרמז על הכאב הכרוך באהבה. ראו: יהודה הלוי, ב, עמ' 19; אליצור, א, עמ' 98-100; ג, עמ' 138.

56 על פי שיר השירים ז, ח.

57 לשון נופל על לשון: קננו במובן אמרו קינה, ובמובן שמו קנם, משכנם, על פי האמור במכילתא דר' שמעון בר יוחאי על הפסוק 'כְּנָשָׁר יַעִיר קִנּוּ' (דברים לב, יא): 'דרך הנשר להיות מסופך על בניו בכנפיו כדי שלא יהיו מתבעתין' (מכילתא דר' שמעון בר יוחאי יט, ד, עמ' 138).

58 על פי 'מסרוהו זקני בית דין לזקני כהונה והעלוהו לעליית בית אבטינס והשביעוהו ונפטרו והלכו להם ואמרו לו אישי כהן גדול אנו שלוחי בית דין ואתה שלוחנו ושליח בית דין משביעין אנו עליך במי ששכן שמו בבית הזה שלא תשנה דבר מכל מה שאמרנו לך הוא פורש ובוכה והן פורשין ובוכין' (משנה, יומא א, ה).

59 על פי ישעיה נא, כב.

60 שיבוץ מבראשית ג, ו.

61 על פי במדבר לג, ח.

62 על פי רש"י לבראשית יב, טו: 'זיהללו אותה אל פרעה - הללוהו ביניהם לומר הגונה זו למלך'.

63 על פי בראשית רבה סח, ו, עמ' 775, ופירוש רש"י לבראשית כח, י, פירוש שהמחבר ודאי למד וידע.

64 כלומר היא, שהייתה רכה בשנים, ושהיה צורך להתפלל לגשם

על פי מִדּוּתֶיהָ כִּי טוֹבוֹת הֵנָּה ה'ה' (הֵלֵא הִיא) מ' (רַת) תִּמְרָא' (שֵׁת) ה'ו' (הַחֲכָם וְנִעְלָה) אֲלֶיהָ כִּכ' (בְּן כְּבוֹד) יַעֲקֹב י'י' (יִשְׁמְרֶהוּ צוּרוֹ)
 בַּת ה'ו' (הַחֲכָם וְנִעְלָה) יִשְׂרָאֵל כִּכ' (בְּן כְּבוֹד) אֲבָרְהָם י'י' (יִשְׁמְרֶהוּ צוּרוֹ),
 נִפְ' (טָרְהָ) ב'ק'ש' (בְּקָצוֹר שָׁנִים) יוֹם ד' כ'ז' לְטַבַּת תְּקִיט וּמְר' (וּמְנוּחָתָה כְּבוֹד)
 65. (איורים 27-28).

יולדות זכו למצבות מפוארות ולשירים ארוכים ועשירים. כאמור רבות נפטרו בלידתן הראשונה, תוצאה של נישואין והיריון בגיל צעיר, שבו גופה של היולדת לא יכול היה לשאת את משבר הלידה, כפי שקרה לשימולה אשת חיים יוסף בנבשת:

צָרָה כַּמְכִּירָה⁶⁶ רְצִירִי יוֹלְדָה הָיוּ לְמַפְגֵּעַ לִי כְּאִשׁ בּוֹעֶרֶת:
 מִנִּי פְרִי כְּטָן⁶⁷ הֵלֵא מֵאֵז נִמְנַע, אוֹי עֵת עָלִי מִשְׁבַּר אֱהִי נִשְׁבַּר' (ת),
 תִּבְכּוּ לְאִשֵּׁת חַן, ש'ימו"לה מזוהר, אֶל תוֹךְ לִכְבֵּב בְּעַל כָּאֵב נִקְש' (רְה)
 כִּי הוֹלְלָה תְּמִיד כְּנָשִׁים בְּאֵהֶל⁶⁸ נִפְשׁ יִקְר' (ו) הִיא אִמַּת נְעִרָה
 הֵלֵא זֹאת תַּעֲשֶׂה קָנִים וְהֶגְהָ⁶⁹ ק"ן⁷⁰ לָהּ, כִּי הִמַּר שְׂדֵי⁷¹
 וְתִשְׁקְמוּ בְּדַמְעוֹ' (ת)⁷² כּוֹס הַתְּרַעְלָה:
 נִהַפְכוּ עָלֶיהָ צְרִיָּה⁷³ חֲבֵלֵי יוֹלְדָה בְּמָקוֹם גִּילָה:

כדי שתפרח, פרחה שלא בעונתה, כלומר בטרם זמנה, ועל הגשם יש עתה לומר קינה. אף המילה פרחה יש בה לשון נופל על לשון: פרחה במובן שהגיעה לבשלות, לסוף דרכה, בטרם עת, ומלשון פרחה נשמתה.
 65 תמר אשת אליה בן יעקב, בת ישראל בן אברהם, נפטרה ביום ד, כ"ז בטבת תקי"ט (26 בינואר 1759), ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 298, חלקה C-4, סרט 107 (9 במאי 1989).
 66 'כי קול כחולה שמעתי צרה כמכירה קול בת ציון תתיפח תפרש כפיה אוי נא לי כי עיפה נפשי להרגים' (ירמיה ד, לא).
 67 שיבוץ מבראשית ל, ב.
 68 'תברך מנשים יעל אשת חבר הקיני מנשים באהל תברך' (שופטים ה, כד).
 69 'ויפרש אותה לפני והיא כתובה פנים ואחור וכתוב אליה קנים ונהגה והי' (יחזקאל ב, י).
 70 צימוד צלילי: במקום להקים בית (קן) יעשו אבל וקינה.
 71 'ותאמר אליהן אל תקראנה לי נעמי קראן לי מרא כי המר שדי לי מאד' (רות א, כ).
 72 שיבוץ מתהלים פ, ו.
 73 'וכלתו אשת פינחס הרה ללת ותשמע את השמועה אל הלך ארון האלהים ומת חמיה ואישה ותכרע ותלד כי נהפכו עליה צריה' (שמואל א ד, יט).

27 מצבת תמר אשת אליה בן יעקב, בת ישראל בן אברהם, נפטרה ביום ד, כ"ז בטבת תקי"ט (26 בינואר 1759; טבלת הנפטרות, שורה 13)

28 מצבת תמר אשת אליה בן יעקב, בת ישראל בן אברהם

30 מצבת שימולה אשת חיים יוסף בנבשת, מראה מן הצד

29 מצבת שימולה אשת חיים יוסף בנבשת, נפטרה בכ"ט בטבת תקכ"ו (10 בינואר 1766; טבלת הנפטרות, שורה 19)

32 מצבת רחל אשת אליא נשיא, פרטים משולחן המצבה ומשולי הסרקופג

31 מצבת רחל אשת אליא נשיא, נפטרה בי"ז בתשרי תק"ד (5 באוקטובר 1743; טבלת הנפטרות, שורה 17)

וְשֵׁם תְּהֵא רַעְדָּה⁷⁴ וְאִימוֹת מוֹת⁷⁵ כָּל הַמַּחֲלָה:

הִיקְוֹרְהוּ מְוֹרְתוֹ שִׁימוּלָה

אֲוֹשֶׁתוֹ הַחֹלְכִים הַמְוֹלְעִים חַיִּים יוֹסֵף בְּנִבְשֶׁת יִצְוֹ וְיִשְׁמְרוּ צוּרוֹ וְיַחֲזִיקוּ בִשׁוֹ

בְּכַף שִׁמְשָׁה

יוֹם כִּי טֹטְבַת תִּקְוֹ כִּי וּמִיָּד וּמִנְחָתָהּ כְּבוֹדוֹ (אִיּוֹרִים 29-30).⁷⁶

אבל כבד נפל גם על משפחת נשיא כאשר רחל הצעירה והענוגה, שחלתה בעת המגפה, לא עצרה כוח ונפטרה מיד לאחר צאת הוולד. בכתובת המצבה נזכרו בעלה, אמה ואחיה:

בְּרוּךְ הַגּוֹזֵר

רַעְדָּה אֶחְזָה וְנָהִי לְאֶחִים, עַל אֶחָוִת מְעוֹנָגָה וְרַכָּה,

וְגַם בְּעֵלָה וְעַמָּה נֶאֱנַחִים, וְהָאִם מִרְעֵלִי רַחֵל מְכַבָּה:⁷⁷

הִלָּא בְּרַחֵל צִיִּרָה,⁷⁸ בְּקִרְוִיָּה רַעְדָּה בְּמָקוֹם גִּילָה:⁷⁹

אֶחִים, גַּם יַחֲדֵי הַצִּיִּר יִהְיֶה לָכֶם

נֹקֵב וַיִּוֹרֵד נוֹגֵעַ בְּחִלְלָל לְכֶם,⁸⁰

וְהָאִם תְּסוּב עַל צִיִּרָה⁸¹ תִּסְלַד בְּחִילָה:⁸²

בְּיוֹם הַכּוֹת ה' מְדַבֵּר הוֹת⁸³ אֶשֶׁת חַן נִפְשׁ הִיפָה, מְאִירַת עֵינַיִם, וְהִנֵּה מְנוֹרַת

זָהָב,⁸⁴

74 'רַעְדָּה אֶחְזָתֶם שָׁם חֵיל כִּיּוֹלְדָה' (תהלים מח, ז); 'עֲבָדוּ אֶת ה'

בְּיִרְאָה וְגִילוֹ בְּרַעְדָּה' (שם ב, יא).

75 שיבוץ מתהלים נה, ה.

76 שימולה אשת חיים יוסף בנבשת, נפטרה בכ"ט בטבת תקכ"ו

(10 בינואר 1766), ב"ע, קוזקונג'וק, אבן 79, חלקה D-7, סרט

204* (12 במאי 1989).

77 לשון היפוך, במקור רחל מבכה על בניה (ירמיה לא, יד).

78 לשון נופל על לשון: צרה, ציר.

79 ראו לעיל, הערה 74.

80 'הַשִּׁיר יִהְיֶה לָכֶם כְּלִיל הַתְּקֵדָשׁ חַג וְשִׁמְחַת לִבָּב כַּהֲלֹךְ בְּחִילִל

לְבוֹא בְּהַר ה' אֶל צוּר יִשְׂרָאֵל' (ישעיה ל, כט); 'כִּי עֵנִי וְאֲבִיוֹן

אֲנִי וְלִבִּי חָלַל בְּקִרְבִּי' (תהלים קט, כב).

81 לא תמצא מנוחה. על פי 'הַדְּלַת תְּסוּב עַל צִיִּרָה וְעָצַל עַל

מִטָּתוֹ' (משלי כו, יד).

82 תיכווה בבעתה. וראו פירושי רש"י ור' אברהם אבן עזרא

(ראב"ע) על הפסוק 'וַתְּהִי עוֹד נְחֻמְתִּי וְאֶסְלַדָּה בְּחִילָה לֹא

יִחַמְדוּ כִּי לֹא כְחֻדְתִּי אֶמְרֵי קְדוֹשׁ' (איוב ו, י).

83 על פי 'כִּי הוּא יִצְלִיף מִפֶּחַ קוֹשׁ מְדַבֵּר הוֹת' (תהלים צא, ג).

84 על פי 'וַיֵּאמֶר אֱלֹהֵי מֶה אֶתָּה רֵאָה וַיֵּאמֶר (קרי: וַאֲמַר) רֵאִיתִי

34 מצבת רחל אשת משה ן' זונאנה,

פרט

33 מצבת רחל אשת משה ן' זונאנה, נפטרה

ביום ה, כ"ט בכסלו תקנ"ז (30 בדצמבר

1796; טבלת הנפטרות, שורה 33), פרט

36 מצבת אסתר אשת שמואל

הכהן, מראה מן הצד

35 מצבת אסתר אשת שמואל הכהן,

נפטרה ב"ז באייר תצ"ט (25 במאי 1738;

טבלת הנפטרות, שורה 30)

38 מצבת רבקה אשת דוד יאחייא,

מראה מן הצד

37 מצבת רבקה אשת דוד יאחייא,

נפטרה ביום א, כ"ט באלול תס"ח

(14 בספטמבר 1708; טבלת הנפטרות,

שורה 26), שברי השולחן שעליו הוצב

הסרקופג מונחים תחתיו

כִּי אֲבָרְךָ הָאֵל מוֹנֵה עָלַי תוֹלַע⁸⁷ וּבִגְדֵי רִקְמָה,
לְפִי חֲמֹר שֶׁבָה שָׁחֲבָרָה הִי' וַיִּצַר מִתְחִלָּה:⁸⁸
ה'ה' [הֵלֵא הַיָּא] הִיָּקְרָה בְנֵשִׁים, הַמּוֹכָה בְּיוֹם הַמַּגֵּפָה,
וַיְהִי בְצִאת נַפְשָׁה וַתִּלְדַּר רַחֵל
וַהֲנֵה בֶן לְצַרְיָה:⁸⁹
מ'ן[רת] רַחֵל אֲשֶׁת ה'צְנוּכָבָד[ו'מ'עוֹלָה] הַר הַרְבֵּב אֲלֵיָא נְשִׂיא ב'ש' [בָּא שְׁמָשָׁה]
ח'ה' [חול הַמוֹעֵד] שֶׁל סְכוּת שְׁנַת
תק"ד ומ"ך [וימניחיתה כבוד] (איורים 10, 31-32).⁹⁰

כתובות המצבה של יולדות ביטאו את האבדן שהיה לפעמים משולש ואפילו מרובע – של בן זוגן, של הוולד שנותר בחיים, לעתים של ילדים נוספים ופעמים גם של הוריהן. אבדן כזה פירושו פעמים רבות גם אבדן הוולד, וגם אם

85 וַהֲנֵה מְנוֹרַת זָהָב כְּלָה וְגָלָה עַל רֵאשָׁה וְשִׁבְעָה וְנִרְתִּיָה עָלֶיהָ
שִׁבְעָה וְשִׁבְעָה מוֹצְקוֹת לְנֵרוֹת אֲשֶׁר עַל רֵאשָׁה' (זכריה ד, ב).
לשון היפוך, היא האישה הנפלאה המשולה למנורת זהב,
במקור: 'אֲשֶׁר עוֹד בְּקִשָּׁה נִפְשִׁי וְלֹא מְצֵאתִי אֶדָם אֶחָד מֵאֵלָּה
מְצֵאתִי וְאִשָּׁה בְּכָל אֶלֶה לֹא מְצֵאתִי' (קהלת ז, ח).
86 עַל דֶּרֶךְ 'הַלּוֹךְ יֵלֶךְ וּבָכָה נִשְׂאָה מִשָּׁךְ הַזָּרַע בָּא יְבֵא בְרָנָה וְנִשְׂאָה
אֶלְמִתִּי' (תהלים קכו, ו).
87 עַל פִּי אִיכָה ד, ה.
88 הַיִּשָּׁה, שֶׁהוֹרְגָלָה בְּבִגְדֵי פֶּאֶר, אֲבָדָה, שֶׁכֵּן הֵייתָה עֲשׂוּיָה
מֵאוֹתוֹ חוֹמֵר בֶּשֶׂר וְדָם שֶׁמִּמֶּנּוּ בָּרָאָה אֱלוֹהִים, זֶה הֵיחָה
גוֹרָלָה מִלְּכַתְחִילָה, לִלְכַת בְּדֶרֶךְ כָּל בֶּשֶׂר. עַל פִּי 'לֹא יִקּוּב אָדָם
שֶׁפּוֹרַת שֶׁל בִּיצָה וַיִּמְלָאָה שֶׁמֶן וַיִּתְּנָה עַל פִּי הַנֵּר בְּשִׁבִיל
שֶׁתֵּהָא מְנוֹטֶפֶת, וְאִפִּילוֹ הֵיחָה שֶׁל חֶרֶס, וְרַבִּי יְהוּדָה מֵתִיר. אֲבָל
אִם חֲבָרָה הַיּוֹצֵר מִתְחִילָה – מוֹתֵר, מִפְּנֵי שֶׁהוּא כָּלִי אֶחָד. לֹא
יִמְלָא אָדָם קֶעֶרָה שֶׁל שֶׁמֶן וַיִּתְּנָה בְּצַד הַנֵּר וַיִּתֵּן רֵאשׁ הַפְּתִילָה
בְּתוֹכָהּ בְּשִׁבִיל שֶׁתֵּהָא שׁוֹאֲבֵת, וְרַבִּי יְהוּדָה מֵתִיר' (בבלי, שֶׁבֵּת
דף כט ע"ב).
89 חִיבֵר אֶת שְׁתֵּי לִידוֹתֶיהָ שֶׁל רַחֵל אֲשֶׁת יַעֲקֹב, לִידַת יוֹסֵף וְלִידַת
בְּנִימִין, וְסוֹפוֹ שֶׁל דָּבָר שִׁילְדָה בֶּן לְצָרָה וְרֵאוּ: 'וַיִּתְּהָר וַיִּתְּלַד
בֶּן וַיִּתְּאֶמֶר אֶסְפֵּר אֱלֹהִים אֶת חֲרָפְתִּי' (בראשית ל, כג); 'וַיְהִי
בְּהִקְשָׁתָהּ בְּלִדְתָהּ וַתֵּאֶמֶר לָהּ הַמַּיִלְדֹת אֵל תִּירָאִי כִּי גַם זֶה לָךְ
בֶּן וַיְהִי בְצִאת נַפְשָׁה כִּי מֵתָה וַתִּקְרָא שְׁמוֹ בֶּן אוֹנִי וְאָבִיו קָרָא
לוֹ בְנִימִין' (שם לה, יז-יח).
90 רַחֵל אֲשֶׁת אֲלִיא נְשִׂיא, נִפְטָרָה בִּי"ז בְּתִשְׂרֵי תַק"ד (5 באוקטובר
1743), ב"ע, קוֹזְגוֹנְג'וֹק, אֲבָן 58, חִלְקָה D-8, סֶרַט 349* (21
בִּיּוֹנִי 1989).

לאו, סיכוייו לשרוד ללא אם היו קטנים מאוד, והכול ידעו זאת.⁹¹ במקרה כזה נכפלה סאת האבל. כאשר נפטרה רחל ן' זונאנה בהקשותה ללדת, היא השאירה אחריה בעל אבל, אב מוכה יגון וילדים שהתייתמו:

עֲלֵי שֶׁבֶר נְדִיבֹת לֵב, אֵיזוּמָה כְּעֵץ שְׂתוּל,⁹² כְּעָרֶר עַבְרֹבוֹת:⁹³
מְשׁוֹשׁ בְּנִים וְגַם בְּנוֹת לְאָבֵל הָלֵא נִהְפָּה, וְכָל שְׂמֻחָה עַבְרֹבוֹת:⁹⁴
רַחֵל וְאָבִיָּה יִרְק' יִרְק'⁹⁵ כִּנְחַל דְּמָעָה⁹⁶ כְּלוֹ לַיִל, כִּי נִהְפְּכוּ עָלֶיהָ צִיְרֵי'הָ:⁹⁷
אִשָּׁה יִרְאֵת ה' הִיא תִתְהַלֵּל,⁹⁸ נֹדָע בְּשַׁעְרִים מְעֻשֵׁי'הָ: כִּפְּהָ פָּרְשָׁה לְעֵנִי
וַיְדַי'הָ:⁹⁹ וְהִיא מֵרַת רַחֵל תִּנְצֵב'הָ (תְּהִי נִשְׂמָתָה צְרוּרָה בְּצְרוּר הַחַיִּים) נְב' (נִגְתָּ
בֵּית) הָחֶ' (כֶּסֶם) הַמְרוֹ' (מֶסֶם) כְּ' (בֹדֵד) מִשָּׁה ן' זֹנְאָנָה נִרְו' (נְטָרִיָּה רַחֲמָנָא וּפְרָקִיָּה)
בְּעַל גְּעוּרֵי'הָ, וְתִתְעַנֵּג בְּדָשָׁן¹⁰⁰ בְּאוֹר ה' אֵל עֶבֶר פָּנֶיהָ ב'ש' (בָּא שְׂמֻשָּׁה)
וַיִּמְלְאוּ יְמֵיהָ¹⁰¹
בְּיוֹם ה' כ"ט לְחֹדֶשׁ כִּסְלוֹ שְׁנַת
זְבָחֵי אֱלֹדִים רִחַח נִשְׁבְּצָה'¹⁰² ל'פ'ק' (לְפָרֵט קָטָן) וּמ'ד' (וּמְנוּחָתָה כְּבוֹד)
(אִירוּרִים 33-34).¹⁰³

המצבות המפוארות ביותר והכתובות הארוכות והמסוגננות ביותר הן של נשים נשואות שנפטרו באמצע חייהן, ושהשאירו אחריהן בעל וילדים ולעתים

91 רוזן, רומאים באסתאנובול, עמ' 300, 308, 349-348; רוזן, מחקרים, עמ' 217-282; רוזן, אסתאנובול, עמ' 51, 105, 118, 179-180, 204, הערה 22. וראו להלן, ליד הערה 104.
92 על פי שיר השירים א, ד; תהלים א, ג.
93 על פי ירמיה יז, 1.
94 על פי 'צֹחָה על הַיּוֹן בְּחוּצוֹת עֶרְבָה כָּל שְׂמֻחָה גָּלָה מְשׁוֹשׁ הָאָרֶץ' (ישעיה כד, יא).
95 על פי 'וַיֹּאמֶר ה' אֵל מֹשֶׁה וְאָבִיָּה יִרְק יִרְק בְּפָנֶיהָ הָלֵא תִכְלֵם שְׂבַעַת יָמִים תִּשְׁגֵּר שְׂבַעַת יָמִים מְחוּץ לַמִּחְנֶה וְאַחַר תֵּאָסֵף' (במדבר יב, יד).
96 על פי איכה ב, יח.
97 על פי שמואל א ד, יט.
98 משלי לא, ל.
99 תיאור הנפטרת מבוסס על משחק בביטויים ובשברי ביטויים ממשלי לא, כג, כ, לא.
100 על פי ישעיה נה, ב.
101 שימוש אירוני בביטוי 'וַיִּמְלְאוּ יְמֵיהָ, לְלִדְתָּ' (בראשית כה, כד).
102 על פי תהלים נא, יט.
103 רחל אשת משה ן' זונאנה, נפטרה ביום ה, כ"ט בכסלו תקנ"ז (30 בדצמבר 1796), ב"ע, ח'אסקווי, אבן 13L, חלקה 5-6, סרט 38 (11 בספטמבר 1987).

גם הורים. ההשקעה הגדולה הזאת הייתה קשורה לאו דווקא במוות בלידה או בעקבותיה, אלא בגודל החלל שהותירה אחריה הנפטרת. מדובר לא רק בצערם של הבעל והילדים, אלא גם ביריעה שהילדים נמצאים בסכנה לאחר מות אמם.¹⁰⁴ ואכן לאחר מות אמה של שמחה ואלאנסי קונן אביה משה כי היה נותן את כל הון ביתו להשיבה לחיים, וכאמור גורלה של שמחה הקטנה היה ללכת בעקבות אמה. גם שמואל הכהן, אשר אשתו אסתר נפטרה במבחר ימיה בהותירה אחריה בת ובן, קונן כי היה נותן 'כל טובו' כופר נפשה:

בְּרוּךְ הַגּוֹזֵר

אֶעֱוֹרֵר מִסֶּפֶד מֶר-¹⁰⁵ עָלַי אֲשֵׁתִי, אֲךָ מִפְּנֵי נְדָה נִפְשֵׁי מִבְּכָה בִּסְתֵר, ¹⁰⁶
וְלוֹ כּוֹפֵר נוֹתֵן לְנֶפֶשׁ מֵת, הוֹנִי כָּל טוֹבִי אֶתָּן לְהָשִׁיב אֶת אֶסְתֵּר,
לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה ¹⁰⁷ יִפָּה וְשֵׁר"ת טַעַם ¹⁰⁸ כְּבוֹדָה בַּת מֶלֶךְ פְּנִימָה ¹⁰⁹
חֹדֵר לְפָנִים מִחֹדֵר, בְּשַׁעַר עֵינַי לֹא רָאֵתָה: ¹¹⁰ נִטְלָה הַמֶּרְה"ה ¹¹¹
שְׁלֹא בְּעוֹנֵתָה, הַמֵּר שְׂדֵי לָהּ ¹¹² בַּחֲצֵי יְמֵיהָ, הָעֵמִיק הָרַחֵב מִדְּרַתְּ/הָ ¹¹³
וּמִסֶּפֶד אֶל יוֹדְעֵי נְהוּי: ¹¹⁴ אִשָּׁה בֵּית אִיִּשָׁה ¹¹⁵ שָׁם יִתְנוּ בֵּן וּבַת כִּי אֲכַדָּה
כְּלֵי חַמְדָּתָם: ה'ה' [הלא היא] הִיָּקְרָה וְצִנּוּעָה מ' [רת] אֶסְתֵּר נִבַּת [נִפְשָׁה בְּעֶדֶן
תְּנוּחַ] אֲשֶׁת הַנ' [כְּבֹד] וּמְעוֹרָ/הָ] כְּהַר [כְּבוֹד הָרֵב]
שְׁמוּאֵל הַכֹּהֵן יִצוּ [וְשִׁמְרָהוּ צוּרוֹ וְיַחֲיֶיהוּ] [ב'ש' [בָּא שְׁמָשָׁה] יוֹם ב' יז לַחֲדָ/וֶשׁ]
אֲיִיר שְׁנַת יְדִידָה נ'ה'פ'ד' לְשָׁד"י ¹¹⁶ לַפ"ק [לְפָרְט קָטָן] (אִירוּיִם 35-36). ¹¹⁷

104 ראו לעיל, הערה 91.

105 שיבוץ מיחזקאל כז, לא.

106 על פי 'ואם לא תשמעוהו במסתרים תבכה נפשי מפני גוה' (ירמיה יג, יז).

107 בראשית ב, כג.

108 מליצה על פי 'אשה יפה וסרת טעם' (משלי יא, כב).

109 תהלים מה, יד.

110 ישעיה טד, ג.

111 על פי 'נקבה המרה טרפה. ניטלה המרה קורע במקומה וטועמה אם יש בו טעם מרה כשרה ואם לאו טרפה' (לקח טוב, ויקרא, שמיני, דיבור המתחיל 'ואלו הן הטריפות', דף ל ע"א).

112 על פי רות א, כ.

113 ישעיה ל, לג.

114 עמוס ה, טז.

115 רות א, ט.

116 על פי 'כי יומם ולילה תכבד עלי ידך ונהפך לשדי בחרבני קיץ סלה' (תהלים לב, ד).

117 אסתר אשת שמואל הכהן, נפטרה ביום ב, י"ז באייר תצ"ט (25 במאי 1738), ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 7, חלקה C-4, סרט 90 (12 באפריל 1989).

39 מצבת ספירה אשת שמואל
די מדינה, נפטרה בא' באייר
תצ"ג (16 באפריל 1733; טבלת
הנפטרות, שורה 23)

40 מצבת ספירה אשת שמואל די
מדינה, פרט

41 מצבת קאלו אשת שמואל
בכר יאודה (אמצע המאה השמונה
עשרה; טבלת הנפטרות, שורה 34),
סביב המצבה יש קברים מודרניים,
ואין לדעת אם הלוח שתחת
הסרקופג היה מונח על שולחן אם
לאו, סביבו מונחים שברים

42 מצבת מלכה אשת יצחק
אשכנזי, נפטרה ביום ג, כ"א באלול
תס"ט (17 באוגוסט 1709; טבלת
הנפטרות, שורה 32), שברי לוחות
השולחן מונחים סביב הסרקופג

בקטגוריה הזאת של נשים יקרות אשר זכו למצבה יקרה ולכתובת עשירה ומסוגננת נמצאות גם נשים שנפטרו במבחר חייהן ואף בזקנתן, ושפרי בטן לא נזכר בכתובת המצבה. בני זוג בעלי אמצעים שחיו תקופת זמן משמעותית בחברת נשות נעוריהם לא חשכו בממון כדי להביע את צער הפרדה מהן ולפאר את זכרן. יש להביא בחשבון שמצבה מפוארת וכתובת ארוכה ומסוגננת הן ביטוי לא רק לצער ויגון, אלא גם למעמד חברתי; הן מדברות גם אל החיים ולא רק על המתים. רבקה אשת הרופא דוד יאחייא, שעזבה את 'אלוף נעוריה', הייתה כנראה גיורת, מה שמרמז על נישואי אהבה ארוכים שהיה בהם מאבק ממכשולים חברתיים. גודל המצבה ופארה – בהתאם:

ברוך הגוֹר

אִשָּׁה אֲשֶׁר דָּבְקָה בְּדַת אֵל,¹¹⁸ חֲשָׁקָה נִשְׁקָה וְהַחֲזִיקָה בְּעוֹז
 דְּיָהּ: חֲגֵרָה בְּעוֹז מְתֵנָה, בְּחֹזֶק חֲזָקָה דְּלִית אֲמִץ אֶת זְרוּעוֹתֶיהָ¹¹⁹
 הַצּוֹר יָצוּ חֲלָקָה בְּחֶלֶק רַבָּקָה בְּשֹׁכֵר לְעֵנִי פְּרִשָּׁה פְּפִיָּה:¹²⁰
 לְזֹאת יִקְרָא עֵיסָה¹²¹ עֲלוּבָה שְׁנֵלוּשָׁה בְּמֵי מְרוֹר וְעוֹלָשִׁין
 עַל מוֹת מְבַחֵר עֲלָמוֹת בְּטֶרֶח עִירִין קְדִישִׁין¹²² הַעוֹזְבַת אֲלוֹף
 נְעוּרֶיהָ בְּמֵר יִלְיָל וְתַפְשִׁי חֲבָלָא בְּתַרְיִין רִישִׁין,¹²³ ה'ה' הַלֵּא הִיא
 הַיְקָרָה הַצְּנוּעָה מְרַבָּקָה נְבִ'ת' [נִפְשָׁה בְּעֶדן תְּנוּחַ] אֲשֶׁת הָרֹפֵא הַמּוֹבְהָק כְּהַר
 [כְּבוֹד הָרֵב]
 דְּדוֹד יֵאֲחִיאִי יָצוּ [יִשְׁמְרֵהוּ צוּרוֹ וַיְחִיֵּהוּ] בֵּשׁ [בָּא שְׁמֵשָׁה] יוֹם א' סוֹף אֲלוֹל שְׁנַת
 כ'מ'ח'ל'ת' הַמְּחַנְיִים¹²⁴ לִפְק וּלְפָרֵט קְטָן [איורים 37-38].¹²⁵

118 ייתכן שמרמז על היותה גיורת.

119 על פי 'חֲגֵרָה בְּעוֹז מְתֵנָה וְתֵאֲמַץ זְרוּעוֹתֶיהָ' (משלי לא, יז).

120 על פי משלי לא, כ.

121 מליצה אירונית על פי 'וַיֹּאמֶר הָאָדָם זֹאת הִפְעַם עָצָם מִעֲצָמֵי וּבִשָׁר מִבְּשָׂרֵי לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה כִּי מֵאִישׁ לָקְחָה זֹאת' (בראשית ב, כג).

122 בטורח מלאכים וקדושים, על פי 'בְּגִזְרַת עִירִין פִּתְגָמָא, וּמֵאֲמַר קְדִישִׁין שְׂאֲלָתָא' (דניאל ד, יד).

123 הביטוי הזה משמש הרבה במדרשים, למשל: 'את בעי תפוש חבלא בתרין רישי' (ויקרא רבה י, א, עמ' קצו), ופירוש הביטוי: תופס את החבל בשני קצותיו, מבקש את הבלתי אפשרי – להחזיר את אשתו לחיים.

124 שיר השירים ז, א; כ"ט באלול תס"ח (14 בספטמבר 1708).

125 רבקה אשת הרופא דוד יאחייא, ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 54, חלקה C-5, סרט 112 (10 במאי 1989).

ספירה די מדינה נפטרה בחיי הוריה, מה שמרמז על גיל צעיר למדי, אולם מכתובת המצבה שלה מובן שהתענתה שנים רבות במכאובים וייסורים, ושהעריכו אותה לא רק בשל יופייה אלא גם בשל חכמתה, דברים שמקרבים למסקנה שהייתה בת עשרים ואולי יותר:

בְּרוּךְ הַגּוֹזֵר

אִישִׁים מְאֹד תָּמָה [כך!] בְּשׁוֹרֵם אֹרֵךְ נְצוּץ [?] בְּחֹזֵר עֶפְר וּבְקָבְרִים:

וַיִּשְׁאַלְוּ, הָאֵם בְּקָבֵר בָּא שְׁמֹשׁ וְאוֹר חֲמָה בְּמִסְתָּרִים:

וְאַעֲנֶהָ, לֹא כֵן, אֲבָל הוּא אֹרֵךְ רַעִיָה מְעוֹלָפֶת בְּסִפְרִים: ¹²⁶

זֹאת הָאִשָּׁה הַמְּלֵאָה לָהּ חֲכָמָה וְדַעַת, ¹²⁷ וְהַיָּמִים יָמִי בְּפוֹרֵי מַעַשׂ שְׁנוֹת ¹²⁸

וּלְפִי מְעוֹלוֹט

הַשָּׁנִים ¹²⁹ דַּעַת זְקָנִים תַּחְפִּיר: ¹³⁰ רַבּוֹת שְׁבִ"ח ¹³¹ לְיוֹפִי, יָפָה כְּלָבְנָה, ¹³² כְּמַעֲשֵׂה

לְבִנַּת הַסִּפְרִי: ¹³³ הַכֹּל מְמִירִין עֲלֶיהָ, ¹³⁴ רַק אֶת הַמְּוֹת הַזֶּה אֲב וְאֵם כָּלֵם עֲצָכִים, גַּם

כָּל חוֹלֵי וְכָל מַכָּה, ¹³⁵ דָּקָה מִן הַדָּקָה, ¹³⁶ הַסִּיקוּ בְּאֵשׁ אֶת עוֹדָה וְאֶת בְּשָׂרָהּ וְגוֹיָתָה,

כְּתַרְשִׁישׁ לֹא יִסּוּלָה בְּכַתֵּם אֹפִיר: ¹³⁷ מ'רַת] סִפְרִי ¹³⁸ א'שְׁת] ה'ו' [הַחֲכָם

וְנַעֲלָה] שְׁמוּאֵל דִּי מְדִינָה נַפְ'טָרָה] יוֹם ר'ח' [ראש חודש] אִייר / שְׁנַת] הַתַּצַּג

וּמָךְ [וּמְנוּחָתָה כְּבוֹד] (אִירִים 39-40). ¹³⁹

126 על פי שיר השירים ה, יא.

127 על פי עמוס ב, יג.

128 מליצה אירונית על פי 'והימים ימי בפורי ענבים' (במדבר יג, כ).

129 על פי ויקרא כה, טז.

130 תבייש.

131 משמעות הסימן מעל למילה שבח אינה ברורה. על פי המשך

הפסוק ייתכן שזו רמיזה למילה התורכית sabah, שמשמעותה

בוקר, שחר, זריחת השמש. ואם כך משמעות הדברים 'רבות

שב"ח ליופי, יפה כלבנה' – המנוחה הייתה יפה כזריחת השמש

ואף כלבנה.

132 על פי שיר השירים ו, י.

133 על פי שמות כד, י.

134 על פי בבלי, חולין ב ע"א. הכול היו שמחים לשנות את גורלה,

ואולי אפילו לקבל על עצמם את גורלה, ובלבד שתחיה.

135 על פי דברים כח, סא.

136 על פי נוסח פיטום הקטורת (משנה, יומא ד, ד), הנאמר אצל

הספרדים בתחילת תפילת שחרית ובסופה ולפני תפילת מנחה.

על פי איוב כח, טז.

138 שם יווני, Σφαίρα, והוראתו: כוכבה, גוף שמימי.

139 ספירה אשת שמואל די מדינה, נפטרה בא' באייר תצ"ג (16)

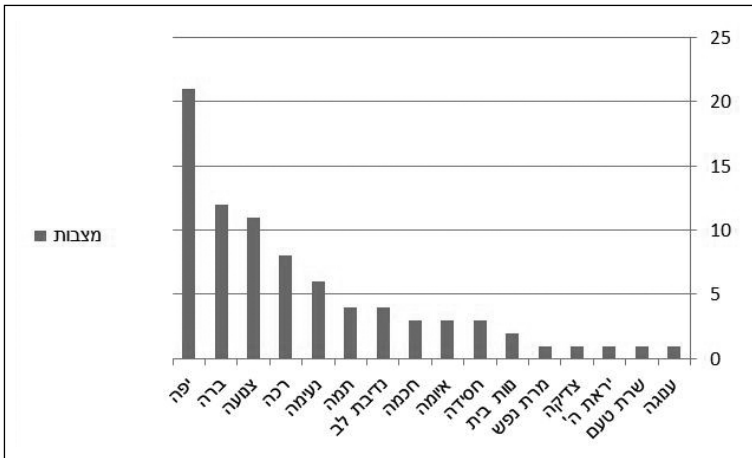
באפריל 1733), ב"ע, קוזגונג'וק, אבן 9, חלקה D-8, סרט *344

(20 ביוני 1989).

ה. מי היא האישה האידאלית?

הכתובות שעל המצבות משקפות גם את מערכת הערכים הקשורה במקומה של האישה בחברה ובמשפחה. מה היו מידותיה הטובות של האישה בעיני המתאבלים עליה ומחברי שירת מצבתה? התכונה המהוללת ביותר באישה, ללא שום יחס לשאר התכונות, היא היופי; התכונה הבאה בתור היא התום: ברה, תמה, ואחר כך הצניעות, הנעימות ואחריהן נדיבות הלב; החכמה נמצאת הרחק מאחור, ועוד הרחק מאחוריה נמצאת יראת ה' (גרף 2).

גרף 2: תכונות הנשים היקרות באסתאנבול 1700-1800
(באחדות מן המצבות נזכרות כמה תכונות)

1. מקורות, דימויים ומטפורות בשירי המצבות

סקירה של הרבדים הלשוניים בכתובות המצבה מלמדת כי מחברי השירים השתמשו בעיקר בשיבוצי פסוקים מן התנ"ך, כמעט לא נדרשו למדרשים, ומבין פרשני המקרא השתמשו בעיקר בפירושים של רש"י. מעניין להשוות את השירה הזאת לשירה בכתובות המצבה של משפחת רומאן, שחייתה באסתאנבול במאה השבע עשרה. שורשיה של משפחת רומאן היו כנראה בוונטו (Veneto), באזור שליטתה של הרפובליקה הוויציאנית.¹⁴⁰ המשפחה

140 רוזן, רומאים באסתאנבול, עמ' 293.

הגיעה לאסתאנבול בסוף המאה השש עשרה, ובין בניה היו משוררים ומדקדקים שהיו להם מהלכים בקהילה הבינלאומית של אסתאנבול ובקרוב אנשי הרוח בארצות אירופה.¹⁴¹ כתובות המצבה שחיברו בני המשפחה למען מתיהם הן מן היפות בבית העלמין של ח'אסקוי. כולטת בשירי המצבות שלהם זיקה לעולם השירה הספרדי, והם הרבו להשתמש בלשון המדרש. כמו כן ניכרת מאוד חיבתם לר' דוד קמחי (רד"ק), אבל ביצירתם עשו שימוש רבגוני גם בפרשנים אחרים מגדולי תור הזהב ואף מדור הגירוש.¹⁴² במצבות שלפנינו אין כמעט דבר מכל אלה. מחברי השירות שלפנינו אינם ידועים, ואין לדעת את מספרם. ניתן לזהות בשירה העתקה וחיקוי ואולי אפילו דפוסים קבועים שהותאמו לצורך השעה, אבל ברור שמזמיני השירים שילמו וגם קיבלו בעבור כספם שיר שהתאים היטב לרצונם.

הדימויים והמטפורות בכתובות המצבה של הגבירות אינם רבים. הדימוי החביב ביותר לתיאור הנפטרת הוא גרמי השמים – השמש, הירח והכוכבים (גרף 3). השמש מופיעה בחמש מצבות, וכך גם הירח. כסיל, צביר והכוכבים המזוהה עם אוריון, כימה, צביר הכוכבים בזנב שביל החלב (זנב העקרב), ועש, הכוכב המזוהה עם ארקטורוס 'שומר הדובים' (הדובה הגדולה והדובה הקטנה), כל אלה שימשו לתיאור סגולותיה של הנפטרת בעיני בניה במצבה אחת, והירח והשמש שימשו לתיאור יופייה בעיני בעלה.¹⁴³ כימה וכסיל מופיעים במצבה נוספת לתיאור יופייה של הנפטרת.¹⁴⁴ וכוכב נגה מופיע במצבה אחרת.¹⁴⁵

141 שם, עמ' 312-318.

142 שם, עמ' 327-358.

143 קאלו אשת שמואל בכר יאודה, נפטרה ביום ו, תאריך הפטירה

המזויק לא ברור, ראשי התיבות ש"ת מרמזים כנראה לשמחת תורה,

ב"ע, ח'אסקוי, אבן 775, חלקה 1-6, סרט 232 (13 באוקטובר 1988).

144 מלכה אשת יצחק אשכנזי, נפטרה ביום ג, כ"א באלול תס"ט

(17 באוגוסט 1709), ב"ע, ח'אסקוי, אבן 15, חלקה 9-13, סרט

214 (28 בדצמבר 1988).

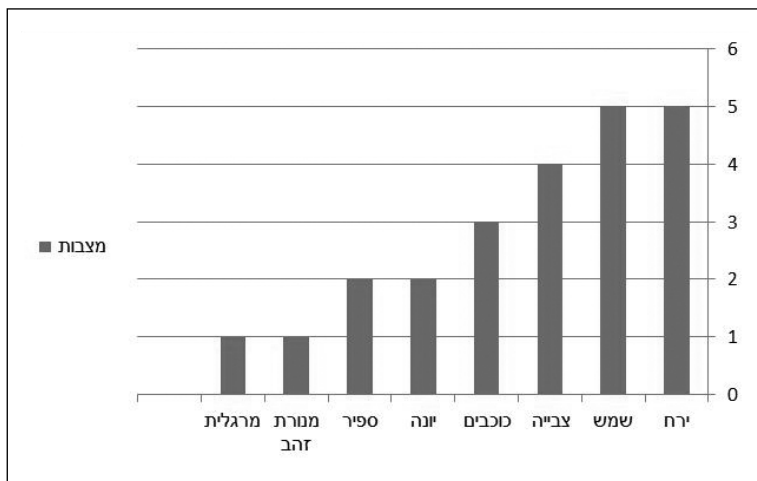
145 זינבול אשת שלמה קאמונדו, נפטרה ביום א, ד' באב תקס"ד

(12 ביולי 1804), ב"ע, קוזגונג'וקי, אבן 77, חלקה E-7, סרט

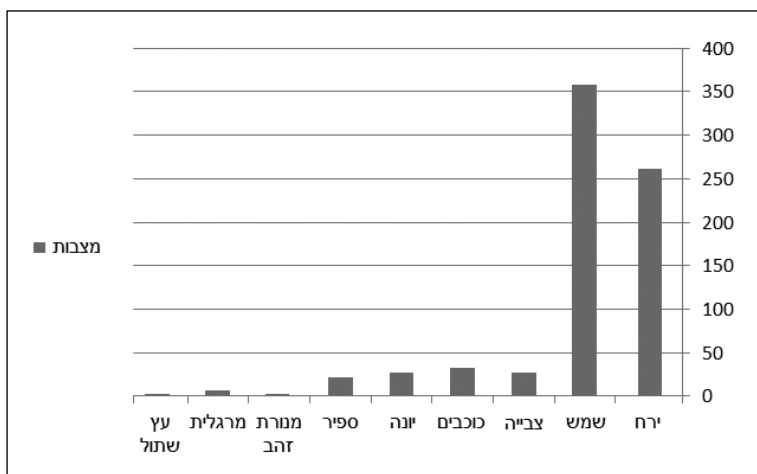
*217 (16 במאי 1989).

גרף 3: דימויים ומטפורות במצבות הנשים היקרות באסתאנבול 1700-1800
(באחדות מן המצבות נזכרים כמה דימויים)

גרף 4: דימויים ומטפורות במצבות כלל הנשים באסתאנבול 1700-1800
(בחלק מן המצבות נזכרים כמה דימויים)

וזו לשון השיר שנכתב על מצבת קאלו אשת שמואל בכר יאודה:

אוי על לְבָנָה יום תמול האִירָה: נִגְדִי כְּאוֹר שְׁמֶשׁ בְּזִיו עֵינֶיהָ:
אִיךְ נִסְתָּרָה דְרָכָה¹⁴⁶ וְהָיָה חֹשֶׁךְ: אִישִׁים שְׁאֵלוּנִי בְּעֵנֵינִי:
אִם נִצְבָּה עַל קו תְּלִי אוֹ לְקוֹ: כִּימָה כָּסִיל עֵישׁ עָלַי בְּנִיָּה,¹⁴⁷
וְאֶעֱנֶם לֹא כֹז, אָבֵל בְּכִכִּי: עִם עֵב דְּמַעֵי כִסְתָה פְּנֵיהָ.¹⁴⁸
הַשְׁוֹאֵל מִחֲבָרוֹ עַל מַחְלַת בֵּית¹⁴⁹ הָיָא בְּעֵינַיִם¹⁵⁰ הָרִי זֹ טוֹעָה, בָּאוּ בָּהּ
לוּחוֹת אֲבָן בַּחוּרִים,¹⁵¹ וּפְאָר תְּפָאָר רְשִׁים, קָרִיאָתָה זֹ הָיָא הַלֵּילָא,¹⁵² זְמָן

¹⁴⁶ על פי 'למה תאמר יַעֲקֹב וְהִתְדַבֵּר יִשְׂרָאֵל נִסְתָּרָה דְרָכֵי מַה' ומְאֵלֵהִי מִשְׁפָּטֵי יַעֲבֹר' (ישעיה מ, כז).

¹⁴⁷ קו התלי: הקו שבו מישור הירח (המישור שבו הוא מקיף את הארץ) חותך את מישור ההקפה של השמש סביב הארץ (לפי אמונת הקדמונים; בדומה למישור המילקה, שהוא המישור שבו מקיף כדור הארץ את השמש). אם השמש והירח נמצאים על אותו הקו, כדור הארץ מכסה את אור השמש והירח מחשיך באמצע החודש. מחבר הכתובת כותב כי אם ישאלו מדוע נפטרה הגבירה קאלו בטרם עת – אם זה משום שהיא משולה ללבנה, ועמדה על קו התלי בין כדור הארץ לשמש, או שהיא משולה לכוכב זוהר, וניצבה בין צבירי הכוכבים הנזכרים לעיל ובין השמש, ועל כן בשני המקרים לא יכול היה אור השמש להשפיע עליה מטובו – תשובתו בכל מקרה שלילית. וראו: אבן גבירול, כתר מלכות, יב, לוין, עמ' 262-263; ויטאל, עמ' נט, ק, קג-קה, קיב.

¹⁴⁸ שיבוץ מן הפסוק 'וַיִּרְאֶה יְהוָה, וַיַּחֲשֹׁבֶהָ לְזוֹנָה: כִּי כִסְתָהּ, פְּנֵיהָ' (בראשית לח, טו).

¹⁴⁹ שיבוץ מבראשית כח, ט.

¹⁵⁰ על פי בראשית לח, כא. כלומר השואל על מחלת הבת, אם היא בעיניים, המקום שבו חיכתה תמר אשת ער לחותנה יהודה, התשובה היא שלילית, הבת איננה בעיניים, כי אם מכוסה בלוחות אבנים.

¹⁵¹ על פי 'וְהִשְׁקָה אֶת הָאִשָּׁה אֶת מֵי הַמְּרִים הַמְּאָרְרִים וַבָּאוּ בָּהּ הַמֵּים הַמְּאָרְרִים לְמְרִים' (במדבר ה, כד). ייתכן שבמילים 'עם עֵב דְּמַעֵי כִסְתָה פְּנֵיהָ: הַשְׁוֹאֵל מִחֲבָרוֹ עַל מַחְלַת בֵּית הָיָא בְּעֵינַיִם, הָרִי זֹ טוֹעָה, בָּאוּ בָּהּ לּוּחוֹת אֲבָן בַּחוּרִים' חבוייה דרמה משפחתית, הנרמזת בדגשים על המילים 'מחלת בת', 'טועה' ו'בה'. מי שסבר שיש למנוחה סיבה לכסות פניה מבושה, כמעשה תמר שחיכתה ליהודה בעיניים, טעות בידו, לא מים מאררים השקוה, כפי שעושים למי ששירכה דרכיה, אלא לוחות אבנים כיסו אותה.

¹⁵² על פי 'קרייתא זו הלילא' (בבלי, ערכין י ע"ב), הקריאה היא ההלל, וכאן הדברים שייאמרו הם שבחה של המנוחה.

זְקֵנָה מְצִד אֶחָד ה'לְלוּהָ בַיְנֵיהֶם, וְאִשָּׁה בְּכָל אֵלֶּה¹⁵³ כְּלוּ יִלְלִיל יוֹרֵד בְּכִי¹⁵⁴
לְשִׁבְתוֹת

לְחִדְרָשִׁים: ¹⁵⁵ ה"ה [הִלְאָה הַיָּא] הַיְקָרָה מ' [רַת] קָאֵלוּ אִשְׁתַּ ה"ח [כֶּם] ה"נ [עֲלָה] כה"ר
[כְּבוֹד הַרְבַּ] שְׁמוּאֵל בְּכַר [בֶּן כְּבוֹד רַב] יְאוּדָה ב"ש [בָּא שְׁמֹשֶׁה] יוֹם ו' ש"כ" (איור ¹⁵⁶41)

וזה השיר שנכתב על מצבת מלכה אשת יצחק אשכנזי:

אוי על צְבִיָּה כָּל נְתִיבוֹתֶיהָ שְׁלוֹם¹⁵⁷ וּמִישׁוֹר כָּל יְמֵי חַיֶּיהָ,
טַעֲמָה וְטוֹב סַחְרָה¹⁵⁸ בִּירְאָת אֵל בְּעוֹד כִּישׁוֹר וּפְלֶךְ תִּמְכּוּ בְּדִיָּה,¹⁵⁹
פִּיָּה בְּחֻכְמָה פְּתָחָה יוֹם יוֹם בְּתַת טָרַף לְבֵיתָה חֻק לְנַעֲרֹתֶיהָ¹⁶⁰
אוי נָגְלוּ לָהּ שְׁעָרֵי מָוֶת וְצַל מָוֶת¹⁶¹ מִנֶּת כּוֹסָה¹⁶² וּגּוֹרְלָהּ,
עֲפָרָה אֲשֶׁר דָּמְתָה אֵלַי כִּימָה וְעֵשׂ, רִימָה וְעֵשׂ עֲרָשָׁה וּמְרַבְּדִיָּה,
תִּתְכַּסּ וְתִתְעַלֵּפ¹⁶³ בְּתוֹךְ עֲפָר וְהִיא מִתְנַפְּרָה¹⁶⁴ כִּי כִסְתָה פְּנֵיהָ¹⁶⁵
וְיִהְיֶה לְלוּהָ בְּשְׁעָרִים מְעֻשִׂיָּה יִתְּנוּ לָהּ מִפְּרֵי יְדִיָּה¹⁶⁶
אִשָּׁה חֻכְמַת לֵב¹⁶⁷ אֲשֶׁר הִכִּיחַ ה' ¹⁶⁸ לָבָא בְּנִקְרוֹת הַצָּרִים¹⁶⁹

153 'אֲשֶׁר עוֹד בְּקֹשֶׁה נִפְשִׁי וְלֹא מְצָאתִי אָדָם אֶחָד מְאֹלָף מְצָאתִי
וְאִשָּׁה בְּכָל אֵלֶּה לֹא מְצָאתִי' (קהלת ז, כח), וכאן בהיפוך
משמעות, דהיינו בעלה מצא אישה כזאת, ועל כן הדגש על
המילה אישה.

154 ישעיה טו, ג.

155 דברי הימים א כג, לא.

156 ראו לעיל, הערה 143. התאריך המדויק לא נחרת, על פי סגנון
המצבה ניתן לתארכה לאמצע המאה השמונה עשרה.

157 משלי ג, יז.

158 משלי לא, יב; ג, יד. כאן 'טעמה' שם עצם ולא פועל כבמקרא,
כלומר טעמה טוב וכך גם סחרה.

159 על פי משלי לא, יט.

160 על פי 'וְתִקֶּם בְּעוֹד לַיְלָה וְתִתֵּן טָרַף לְבֵיתָה וְחֻק לְנַעֲרֹתֶיהָ'
(משלי לא, טו).

161 על פי 'הִנְגְּלוּ לָךְ שְׁעָרֵי מָוֶת וְשְׁעָרֵי צְלָמוֹת תִּרְאָה' (איוב לח, יז).

162 על פי תהלים יא, ו.

163 על פי 'וְתִסָּר בְּגָדֶי אֱלֻמוֹתָהּ מֵעֲלֵיהָ וְתִכַּסּ בְּצַעֲרֶיהָ וְתִתְעַלֵּף'
(בראשית לח, יד).

164 מלכים א יד, ה.

165 בראשית לח, טו.

166 על פי משלי לא, לא.

167 שמות לה, כה.

168 על פי בראשית כד, מד.

169 ישעיה ב, כא.

הַקָּרֵב הַקָּרֵב¹⁷⁰ יִשָּׂא נְהִי¹⁷¹ אֶל חֲלָקָה מִחֲמַד עֵין וְהִטְמֵן בְּעַפְר¹⁷² עַל אַחַד הַהָרִים¹⁷³
עַל פְּנֵי כָל הָעַם¹⁷⁴ פְּלָגִים יִפְלוּ מִים, וְחֲתַתָּה עֵינֵיהֶם גְּחָלִים וְאוּדִים
הַנּוֹה וּמְעוֹנָנָה¹⁷⁵ נָאָה וְחִסּוּדָה מֵרַת מְלָכָה אִשֶּׁת הַחֶכֶם הַנְּעִלָה כַּמְהַר וּכְבוֹד
מִוְרָנוּ הָרֵב
יִצְחָק אֲשֶׁכְּנִי י'צ'ו' וְיִשְׁמְרֵהוּ צִוְרוֹ וְיַחֲיֵהוּ נ'ע' (נִוְחוּ עֵדָן) יוֹם ג' א"ך וּכ"א לְחֹדֶשׁ
אֱלוֹל שְׁנַת ה"תִּסְט לַפ' א' לַפְרָט קָטָן וּמ"ך וּמְנוּחָתוֹ כְּבוֹד (אִיור 42).¹⁷⁶

הביטוי 'בא שמש' ¹⁷⁷ מופיע רק בשלוש מתוך עשר מצבות משפחת רומאן, אולם אף באחת מהן לא נמשלה הנפטרת לאחד מגרמי השמים. השימוש בגרמי השמים לתיאור יפי הנפטרות אולי אינו מפתיע – על הדעת עולה מיד הפסוק 'מי זאת הנשקפה כמו שחר יפה כלבנה ברה פחמה אימה פנדגלות' (שיר השירים ו, י). אבל בפחות מ-4 אחוזים מכלל מצבות הנשים מן המאה השמונה עשרה נעשה שימוש בדימוי השמש, לעומת 13 אחוזים במצבות הגבירות שחקרתי. דימוי הירח נפוץ הרבה יותר בכלל מצבות אסתאנכול, כפליים מדימוי השמש. הכוכבים כמעט אינם מופעים בכלל מצבות הנשים מן המאה השמונה עשרה, אבל הם מופיעים בכ-8 אחוז ממצבות הנשים היקרות (גרפים 3-4).

התרבות העות'מאנית ירשה מסורת עתיקה של הערצת גרמי השמים,¹⁷⁸ והערצת גרמי השמים ובמיוחד הירח כולטת אף בשפה התורכית. למשל יש בתורכית מילים נפרדות לירח במילואו (ay), לחצי סהר (kamer) ולאור הירח על המים (mehtap). בעשרות שמות של נשים משולבים המילה ירח (ay)¹⁷⁹

170 במדבר יז, כח.

171 על פי 'על ההרים אשא בכי ונהי ועל נאות מדבר קינה פי ונתו מבלי איש עבר ולא שמעו קול מקנה מעוף השמים ועד בהמה נדודו הקכו' (ירמיה ט, ט).

172 ישעיה ב, י.

173 בראשית כב, ב.

174 ויקרא י, ג.

175 על פי 'הנה והמקנה דמיתי בת ציון' (ירמיה ו, ב).

176 ראו לעיל, הערה 144.

177 ירמיה טו, ט.

178 אלחמיס; אימוחמבטובה, עמ' 105-106; בקבאסאר, עמ' 106-114; באלדיקי, עמ' 24-25, 57, 98-99, 110-113; אנטולייבנה פוגצ'נקובה וחכימוב, עמ' 96; רייכל, עמ' 35, 130, 2799; בלום ובלויר, עמ' 198; אליזאדה, עמ' 150; גאלאגר; גבישווה.

179 למשל Ayberk, ירח במילואו; Aydan, נשמת הירח; Ayberk, ירחית (מי שבאה מן הירח); Aygün, ירח ושמש; Aygül, חיוך הירח; Ayfer, אור הירח; Aydin, מוארת, מלומדת; Aysu, מי

או שמו העתיק של הירח (me)¹⁸⁰ וכן חצי הסהר (kamer) ואור הירח על המים (mehtap). שמות נשים תורכיות הקשורים בכוכבים,¹⁸¹ ובשמש¹⁸² מעטים מאלה הקשורים בירח. הירח משול לישות נשית גם בתרבויות רבות אחרות. הוא מסמל את הנשיות הן בשל יופיו ומסתוריותו, הן בשל הקשר בין המיניות הנשית למחזור החודשי.¹⁸³ גם במערכת הסמלים היהודית בת הזמן היה הירח מאוד נפוץ כסמל נשי, וכמו בתרבויות אחרות משמעותו בה דו-ערכית: לעתים הוא דימוי שלילי הקשור בפן האפל של הנשיות כפי שנתפסה בעיני המיסטיקנים היהודים, ועל כל פנים הלבנה נתפסה כישות נקבית השואבת אורה מן הישות הזכרית העליונה, השמש,¹⁸⁴ ולעתים הלבנה היא השכינה בכבודה ובעצמה.¹⁸⁵ מכל מקום ייתכן מאוד שהשימוש בדימוי הירח במצבות היהודיות קשור בדימויו כסמל נשי בתרבות המוסלמית, שיהודי אסתנאבול ובעיקר העשירים שבהם חיקו.¹⁸⁶

מטפורה שכיחה במצבות הגבירות היא האש והשרפה, המשמשת לתיאור גורל הנפטרת או המתרחש בלבות האבלים. המטפורה הזאת מופיעה באחת עשרה מתוך ארבעים המצבות,¹⁸⁷ כלומר כ-27 אחוז מהן. בכלל מצבות הנשים במאה השמונה עשרה היא כמעט אינה מופיעה, רק בכאחוז אחד ממצבות הנשים. לשון אחר, ייתכן שזה היה מוטיב מיוחד לנשות המעמד הגבוה במאה השמונה עשרה, אולי עניין של אָפְנָה, אבל תיתכנה גם סיבות אחרות. רוב המצבות שהמוטיב הזה נזכר בהן הן מן השנים 1760–1770; בשנת 1757 השתוללה באסתאנבול שרפה ענקית, שהחלה בג'באלי (Cibali), ושכילתה את כל קרן הזהב, ובסופו של דבר מחצית מכל שטח העיר שבין החומות. ייתכן שהשרפה הזאת טבעה את רושמה בתת-מודע של המחבר או המחברים של הכתובות שבהן מופיע המוטיב.¹⁸⁸

ירח; Aysel, שטף אור ירח; Aylin, הילת הירח; Aytac, כתר ירח; Ayten, מי שעורה מבריק כירח; Aysun, יפה כירח.
 180 Mehpare, ירחית, אהובה; Mehveç, זוהרת כירח.
 181 Neslihan, בת הכוכבים; Şaziye, כוכבים זוהרים; Yildiz, כוכב.
 182 Güneş, שמש; Günay, שמש וירח.
 183 וולפסון, עמ' 267, הערה 59; סדוף; מין־הא, עמ' 6–8 ועוד הרבה; קולונה; אברהמס.
 184 וולפסון, עמ' 268; פדיה, עמ' 157–158, 183.
 185 וולפסון, עמ' 246; פדיה, עמ' 184.
 186 קרבוי, עמ' 11, 18, 28; אוסטין, עמ' 41.
 187 טבלת הנפטרות, שורות 2, 8, 19, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 39, 40.
 188 פינדיקילי סולימאן, עמ' 9–10.

43 המים המלכותיים
נוטפים מפי האריה הטורף
את השמש, Rosarium,
Philosophorum,
Frankfurt 1550
[http://www. \)
alchemywebsite.com/
virtual_museum/
rosarium_
philosophorum_room.
\(html](http://www.alchemywebsite.com/virtual_museum/rosarium_philosophorum_room.html)

44 שלוש המויררות, קלוטו, לאכסיס
ואטרופוס, בפרסקו בוויילה מאוסטיה
שבאיטליה, המאה השנייה לסה"נ.
באדיבות קרלוס פאראדה
[http://www.maicar.vom/
GML/MOERAE.html](http://www.maicar.vom/GML/MOERAE.html)
(נצפה ב־20 בנובמבר 2016)

רעיון הזמן הבוגד רווח מאוד בשירת ספרד.¹⁸⁹ הוא מופיע בשלוש מתוך ארבעים המצבות שבדקתי,¹⁹⁰ כלומר כ־7.5 אחוזים. לעומת זאת הוא מופיע בארבע מתוך עשר המצבות של משפחת רומאן, דהיינו כ־40 אחוזים. בכלל מצבות היהודים בבתי העלמין של אסתאנכול הוא מופיע במאה השבע עשרה כ־4 אחוזים מן המצבות, ובמאה השמונה עשרה כ־3 אחוזים מהן. אולי אפשר ללמוד מן הנתונים הללו על הקשר האסוציאטיבי לשירת תור הזהב במעמדות העליונים לעומת כלל האוכלוסייה, ועל ירידת הקשר הזה מן המאה השבע עשרה עד המאה השמונה עשרה. כאשר משווים את הופעת המטפורות הנזכרות במצבות הנשים היקרות להופעתן במצבות משפחת רומאן, עולה כי משוררי המשפחה הושפעו מערכיה התרבותיים של החברה העות'מאנית פחות ממשוררי המצבות של גבירות אסתאנכול במאה השמונה עשרה, ולעומת זאת שימרו יותר מהם את המסורת השירית של תור הזהב של משוררי ספרד.

מלבד המטפורות שנזכרו מופיעות במצבות הגבירות שלוש מטפורות נדירות: המוות הוא אריה האורב לשמש, שהיא הבתולה הרכה;¹⁹¹ האישה הנפטרת היא מנורת הזהב של בית המקדש;¹⁹² אמה האבלה של הנפטרת שאינה מוצאת לה מנוח היא דלת הסבה על צירה.¹⁹³

מטפורת האריה, המוות, האורב לשמש, שהיא האישה, היא מטפורה מרתקת ומורכבת. אפשר כמובן שהיא פרי דמיונו של המשורר, ואולם גם הדמיון שואב מעולם המראות והרעיונות שברוחו של האדם. הקשר בין האריה לשמש מצוי במיתולוגיות עתיקות רבות. רעמתו של האריה, המשולה לקרני השמש, וכוחו הרב, המשול לכוחה של השמש, הציתו את דמיונם של הקדמונים, גם אם לא הכירו אלה את אלה. המצרים הקדמונים, ההינדים, האשורים והפרסים כולם ראו באריה סמל של השמש.¹⁹⁴ המצרים ראו במזל אריה את חלק הרקיע שבו

189 ראו למשל: רוזן, שירת החול, עמ' 97-98. ולדוגמאות ראו שירו

של שמואל הנגיד 'זמן בוגד', שמואל הנגיד, עמ' 247-248;

שירו של שלמה אבן גבירול 'זמן בוגד אסרני', אבן גבירול, עמ'

18; שירו 'עזוב הגיון במהלל', שם, עמ' 78; שירו של וידאל

בבנושת 'זמן בוגד', בבנושת; שירו של משה אבן עזרא 'אשר

נסה זמן בוגד מצאו', אבן עזרא, א, עמ' 144; שירו של יהודה

הלוי 'אראה זמן רקד נגדי ושחמ', יהודה הלוי, א, עמ' 27; שירו

'לבבי מה תרדוך', שם, ב, עמ' 289.

190 טבלת הנפטרות, שורות 15, 32, 37.

191 ראו לעיל, ליד הערות 30-31.

192 ראו לעיל, ליד הערה 84.

193 ראו לעיל, ליד הערה 81.

194 דאס ויליס; ורנס, עמ' 255; קראפה; הרטנר ואטינגהאוזן; קמפבל,

עמ' 14-15, 69; נג'מבאדי, עמ' 63-96; שחבאזי; קינדרמן.

השמש היא במיטב כוחה, ומזל אריה נקרא בפיהם משכן השמש. במקביל קיים בתרבויות העתיקות המוטיב של המאבק בין אל או אל למחצה המסמל את השמש או מצויד בכוחה של השמש לבין האריה. ב'אֶנוּמָה אֶלִישׁ', מיתוס הבריאה הבבלי, אלת הים תיאמת, הכועסת על בנה מֶרְדּוּךְ, רוצח אביו, בוראת בין המפלצות שילחמו בו את האריה הגדול.¹⁹⁵ שמשון, המשסע את הארי, הוא בן השמש, שערותיו הן קרני השמש, ולדמותו זיקה לאפולו, אל השמש, ולהרקולס משסע הארי.¹⁹⁶

האריה הנאבק עם השמש מופיע גם בספרות האלכימיה האירופית, שהתפתחה מסוף ימי הביניים. האלכימיה הייתה חכמה שחיפשה את הסוד להפוך מתכות פשוטות לזהב ואת סוד חיי הנצח. יש לה עקבות עתיקים מאוד בתרבות היהודית, לכל הפחות מן המאה הראשונה לסה"נ, והאלכימאים הנוצרים, מן הקדומים ביותר ועד האחרונים שבהם, קשרו אותה ליהדות ובמיוחד לקבלה. אחד הנושאים המרכזיים באלכימיה של ימי הביניים היה מי הזהב, והוא קיפל בתוכו שני ממדים, ממד סמלי וממד כימי ממשי. במאה הארבע עשרה נתגלתה תערובת של חומצה חנקתית וחומצת מימן כלורי המסוגלת להמיס זהב, וכן ניתן להפוך את הנוזל בחזרה לזהב מוצק. התערובת הזאת נקראה המים המלכותיים (aqua regis). זה היה הממד הכימי הגשמי של מי הזהב. בממד הסמלי נקשרו למי הזהב תכונות של אליקסיר, סם החיים, נוזל שיכול ללבוש צורה ולפשוט צורה. האלכימאים קשרו לייצור מי הזהב את הפוסק 'יִימַת בַּעַל חָנָן בֶּן עֶכְבֹּר וַיִּמְלֶךְ תַּחֲתָיו הָדָר וְשֵׁם עִירוֹ פָּעוֹ וְשֵׁם אֶשְׁתּוֹ מְהִיטְבָּאֵל בַּת מִטְרַד בַּת מִזְהָב' (בראשית לו, לט), וטענו כי הכתוב מלמד שמהיטבאל ידעה להכין את משקה הזהב; השם מהיטבאל דמה בעיניהם למילה היוונית מטבולי (μεταβολή), שפירושה: משתנה (וממנה נגזרת המילה מטבוליזם). ר' אברהם ן' עזרא טען שזוהי שטות גמורה.¹⁹⁷ מכל מקום מסוף המאה החמש עשרה הופיעו ברחבי אירופה ספרי אלכימיה נוצריים ובהם איור המתאר את יצירת המים המלכותיים: אריה ירוק טורף את השמש ומפיו ניגרים מים (איור 43). המים נוצרים מטריפת השמש על ידי האריה. לציורים האלה יש ממד סמלי ברור שנוסף על הממד הכימי, שהוא ממד ההשתנות הנצחית החוזרת על עצמה

¹⁹⁵ סטרון, עמ' 148.

¹⁹⁶ מרגלית; ריינר ועמית.

¹⁹⁷ ואלו דבריו: 'מהיטבאל בת מטרד כטעם בת ענה בת צבעון (בראשית לו, ב), או הזכיר הכתוב שם אביה ושם אמה מי זהב. כן שמו. והגאון אמר צורך זהב. ואחרים אמרו רמז לעושים זהב מנחושת ואלה דברי רוח' (ראב"ע לבראשית לו, לט). ראו גם: שלום, עמ' 71-72.

ללא הרף, תהליך אינְסופי של הרס וצמיחה, בדומה לתהליך הפוטוסינתזה. האריה זולל את השמש, והמים ניגרים לארץ המצמיחה עשב.¹⁹⁸ האם זהו מקור הדימוי בכתובת המצבה של גוליאא אברבננל? קשה לומר. בדינו עדויות רבות על עיסוק של מקובלים אשר חיו בתחומי האימפריה העות'מאנית באלכימיה,¹⁹⁹ כמו על עיסוקם של מיסטיקנים עות'מאנים מוסלמים בתורות אלה.²⁰⁰ ידוע גם על מעבר של מידע ועל החלפת מידע בין מלומדים באירופה הנוצרית לאסתאנבול העות'מאנית ולהפך,²⁰¹ אבל הגשר החזותי שמספקים החיבורים האירופיים חסר, ועד שיימצא קשה לומר בוודאות שזהו מקור המטפורה.²⁰² בכל מקרה אין להניח שמחבר הכתובת ראה איור כזה לנגד עיניו, אלא יש לראות בהופעתו ביטוי לרובדי תרבות הנבנים אלה על גבי אלה, ושברגע מסוים מבליחים מתוכם אותות אל ידיו של אמן, ומשם אל עטו של משורר.

מחברי כתובת המצבה שבדקתי יצרו שיבוצים של פסוקים מן המקרא, אָרמזים (אלוזיות), צימודים ומליצות. החרוז, המשקל והקצב אינם ראויים לציון מיוחד. אם נניח שמחברי הכתובת למען הגבירות העשירות הללו היו מן המשכילים והנבחרים בין יודעי הספר בעיר, הם בוודאי היו במקום תרבותי שונה לחלוטין מזה של משפחת רומאן. השכלתם הייתה מוגבלת בהרבה מזו של הגבירים המשכילים האלה בני המאה השבע עשרה, הן השכלתם הרבנית הן השכלתם הספרותית.

198 אברהם, עמ' 92-94; רוברטס, עמ' 45-63 ולוח VIII.

199 ראו: שלום, עמ' 43-55.

200 ארטון; איידין; קוצ'וק.

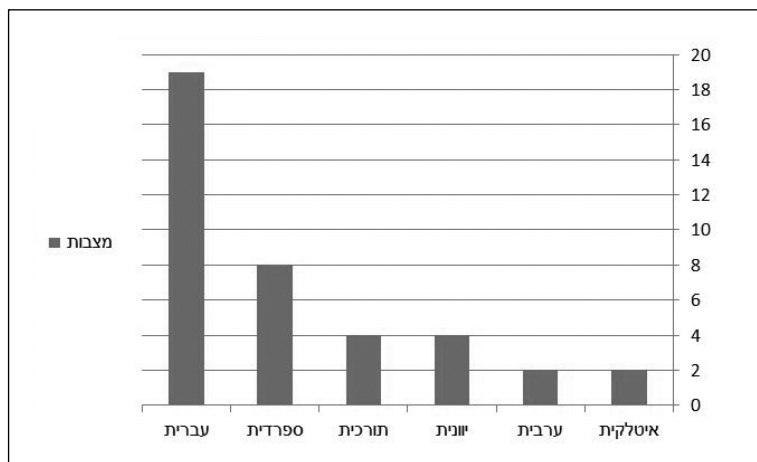
201 ראו: רוזן, רומאים באסתאנבול, עמ' 313-316; איידוז.

202 בנימין בן עמנואל מוספיה, הפילולוג והרופא שחי באלטונה ובאמסטרדם במאה השבע עשרה, ושהיה ידוע בעיקר בשל ספרו 'זכר רב', על שורשי המילים בתנ"ך (נדפס לראשונה באמסטרדם בשנת 1635, על ידי מנשה בן ישראל, תורגם לעברית ונדפס באורטאקוי שבאסתאנבול בשנת תקצ"א [1831] על ידי חכמי הקראים, כדי ללמד לילדיהם עברית), הוציא בשנת 1640 באמסטרדם ספר על חכמת האלכימיה, 'איגרת על הלימות הזהב לשתיה' (*De auro potabili epistola*). בספר ניסה להוכיח שמקורה של האלכימיה ביהדות, והוא ודאי הכיר את האיורים של האריה הירוק. ואולם ספרו הפילולוגי היה ידוע באסתאנבול, אך אין כל עדות שגם חיבורו על האלכימיה היה ידוע שם, ומה גם שנכתב במקור בלטינית. ראו: מוספיה; אדלר.

ז. האונומסטיקון של הנשים היקרות

האונומסטיקון של הגבירות ראוי לדיון בהיותו מקור נוסף להשפעות התרבותיות שחלחלו לתוך החברה היהודית באסתאנבול. ראשית ראוי לציון הגיוון האונומסטי הגדול. מלבד השמות רבקה ושרה, שמספרם ארבעה ושלושה בהתאמה, כל שאר השמות מופיעים רובם פעם אחת ומיעוטם פעמיים. המאפיין הזה בולט בהשוואה לשמות הנשים היווניות או התורכיות, שחוזרים על עצמם שוב ושוב. הגיוון הזה הוא ראשית לכול פועל יוצא של הגיוון האתני של יהדות אסתאנבול, ושנית, הוא עדות לנכונות שבה התקבלו שמות זרים לנשים יהודיות. עם זאת השמות העבריים עדיין היו חלק הארי באונומסטיקון, אחריהם בתור השמות ממוצא ספרדי, השמות ממוצא תורכי ויווני, שמות ממוצא ערבי, שאף הם למעשה הגיעו מחצי האי האיברי, וחותרים את הרשימה שמות איטלקיים (גרף 5). שמות נשים הם אמנם פעמים רבות עניין של אפנה, אך גם אפנה היא ביטוי של תרבות. לדעתי בחירת השמות משקפת שימור מסורת של שמות עבריים ובמיוחד שמות האימהות, בצד העדפה של שמות ספרדיים על שמות תורכיים ויווניים. ההעדפה הזאת היא בעלת משמעות אם נביא בחשבון שמחצית מיהודי אסתאנבול היו ממוצא רומניוטי. במאה השמונה עשרה העדיפו גם הרומניוטים שמות עבריים וספרדיים על שמות יוניים. תרבותו של המנוצח תמיד נדרסת.²⁰³

גרף 5: מקורות האונומסטיקון של הנשים היקרות באסתאנבול 1700-1800

203 ראו עוד: רוזן, מחקרים, עמ' 7-50.

ח. היחס אל המוות

הכתובות שעל מצבות אסתאנבול ובעיקר אלו שעל מצבות הגבירות מבטאות יחס ארצי מאוד אל המוות. בשלושים וארבע מתוך ארבעים המצבות הנדונות כאן אין דבר נוסף על יגון וצער, אין שום נחמה תחת כנפי השכינה, לא נכתב דבר על תחיית המתים או על העולם הבא. המתים באים בנקרות צורים, ואין אחריהם מאומה מלבד היגון שהם מותירים למי שאהב אותם ונזקק להם. רק בשלוש מצבות כתובים ראשי התיבות נב"ת (נפשה בעדן תנוח), ורק באחת – ראשי התיבות תנצב"ה (תהי נשמתה צרורה בצרור החיים).²⁰⁴ מעניין במיוחד השימוש בביטוי החוזר ברבות ממצבות אסתאנבול, 'ברוך הגוזר'. הביטוי הזה מצוי בעשרים ואחת מתוך ארבעים המצבות של הגבירות הנדונות כאן, ומופיע ב-11,664 מצבות בבתי העלמין הנסקרים במחקר הזה, בעוד הביטוי תנצב"ה מופיע רק ב-546 מצבות בשלושת בתי העלמין. מתוך 61,022 המצבות שתועדו בכל רחבי תורכיה, ואשר מקיפות תקופת זמן של יותר מ-400 שנה, הביטוי 'ברוך הגוזר' מופיע בראש כתובת המצבה ב-14,647 מצבות, ואילו הביטוי תנצב"ה מופיע רק ב-1,419 מצבות, 528 מהן בבית העלמין האיטלקי ברובע שישלי (Şişli) באסתאנבול, שמסוף המאה התשע עשרה נקברו בו אשכנזים רבים.

הביטוי 'ברוך הגוזר' איננו כה שכיח בכלל מצבות ישראל, במיוחד לא במאות השש עשרה – השמונה עשרה. מרבית הופעותיו מחוץ לאסתאנבול הן בתורכיה ובבלקנים. במאות התשע עשרה והעשרים הופיע הביטוי פעמים רבות בעיקר בצפון אפריקה.²⁰⁵ ניסיתי לעקוב אחרי הביטוי הזה לאורך הדורות. הביטוי גזירה במשמעות של מצב שלילי שאין ממנו חזרה מצוי כבר בתנ"ך, בתוספתא, בתלמוד ובמדרשים. הביטוי המדויק 'ברוך הגוזר' נמצא כבר בהנאמרת בתפילת שחרית לפני פסוקי דזמרה, בנוסח המובא כבר בסדר רב עמרם גאון: 'ברוך שאמר והיה העולם. ברוך אומר ועושה. ברוך גוזר ומקיים'.²⁰⁶ הברכה נזכרה לראשונה בדברי ר' משה גאון במאה התשיעית.²⁰⁷ בספרות נזכר הביטוי בקשר עקיף לתרבות המוות ב'ספר הפליאה', חיבור קבלי הערוך בצורת דרישה בין סב לנכדו. בתשובה על שאלת הנכד מדוע סדר קודשים בא אחר נזיקין אמר הסב:

²⁰⁴ נב"ת ראו: טבלת הנפטרות, שורות 11, 14, 30; תנצב"ה ראו:

שם, שורה 29.

²⁰⁵ השו"ו: ריינר, מגן עדן.

²⁰⁶ סדר רב עמרם, עמ' ז.

²⁰⁷ נטרונאי גאון, אורח חיים, סימן יב.

נתחייב מיתה ומת, בב"ד [בבית דין] נתחייב, מלקות ונלקה, בב"ד נתחייב, ממון ופרע, אז נפשו קדושה וטהורה, ואע"פ שאין לו עליה יזמינו לו גוף טהור, כי הקדש מקומו טהור, ולכן קדשים אחר נזיקין, וטהרות אחר קדשים. א"ל [אמר לו] ר' זה הכוונה כיון המחבר? א"ל בני אל תתמה, כי כולם נעשו ונסדרו ע"י משרע"ה [משה רבנו עליו השלום] ורוח המחבר רוח אלהים חיים ולכן בא הסדר ע"י וידו, א"ל ברוך הגוזר והעוזר.²⁰⁸

קיימות סברות שונות על מקורו ועל מקום כתיבתו של הספר, ואין הסכמה על כך. לדעת סטיבן באומן חיבר את הספר חכם ספרדי שנרד ברחבי המדינה הביזנטית, וישראל משה תא-שמע סבר שהוא התחבר במאה הארבע עשרה בקונסטנטינופול. משה אידל ויהודה ליבס חלקו על תא-שמע, ואידל קבע נחרצות שהחיבור נכתב על ידי רבי נחמיה בן שמואל (טרושטלין) מארפורט.²⁰⁹ מכל מקום במהלך המאות החמש עשרה – התשע עשרה נפוץ הביטוי 'ברוך הגוזר' באגן הים התיכון.²¹⁰

²⁰⁸ ספר הפליאה, ד"ה 'תפארת הספירה השישית', דף יז ע"ב.
²⁰⁹ תא-שמע; באומן; אורון; וראו דבריו של אידל במושב הסיום של הכנס 'עיונים בחקר הקבלה', שהתקיים בכ"א-כ"ב בתמוז תשע"ב (10-11 ביולי 2012) במכון ון ליר בירושלים. כותרת המושב 'על מחקר הקבלה - שיח חברים' (<http://www.vanleer.org.il/he/node/794>).

²¹⁰ ראו בשו"ת של ר' יוסף קולון (1420-1480), חי במנטובה ובפאביה שבאיטליה): שו"ת מהרי"ק, סימן קפז; שו"ת מהרי"ק החדשות, סימן לה; בפירוש להגדה של פסח לדון יצחק אברבנאל (1437-1508), שנכתב בתקופת שהייתו באיטליה: 'וכוונתו ברוך הגוזר עלי בבנים אף שאינם הגונים' (אברבנאל, דף ו ע"א, ד"ה 'כנגד ארבעה בנים'); בספר 'שבט יהודה' לשלמה נ' וירגה (1460-1554), שנכתב במחצית הראשונה של המאה השש עשרה, כנראה באדירנה, נזכר הביטוי בקשר למינוי ריש גלותא: אבן וירגה, פרק מב, עמ' קטז; וראו עוד: שו"ת בנימין זאב, סימן א, ד"ה 'ואף כי'; אצל דוד בן יעקב פארדו (ונציה 1718 - ירושלים 1790), שהיה רב בספאלאטו, בסרייבו ובירושלים: פארדו, חושן משפט, סימן ז; באיגרת ר' אליהו קמחי מירושלים לר' חיים עמרם בדמשק (1792): 'טולידאנו, עמ' 91; דרוש מאת ר' חיים פאלאג'י על מות רבה של ירושלים הר' חיים אברהם גאגין שנתחבר בשנת 1845 באיזמיר: פאלאג'י, דרוש ה. רבים האזכורים של הביטוי הזה בספרות חכמי צפון אפריקה מן המאה התשע עשרה והעשרים ואף במצבות צפון אפריקאיות.

ההקשר הים תיכוני של הביטוי 'ברוך הגזור' וריבוי אזכוריו המוקדמים במרחב שרקעו התרבותי יווני-רומי-ביזנטי יכולים אולי לרמז על כיוון מסוים של הסבר לתופעה האסתאנבולית. בדומה ל'ברוך דיין האמת' זהו ביטוי שיש בו השלמה גמורה עם הגורל, אבל ייתכן שנוסף בו איזה תבלין זר – שאיננו ב'ברוך דיין האמת' – מתחום תרבות המוות. הגזירה כאקט של סיום החיים וההשלמה עם הגזירה מזכירות את שלוש המזירות מן המיתולוגיה היוונית. המזירות, ביוונית *Μοίραι*, מילולית: חלק או מנה, במובן של מנת הגורל – בדיוק כמו בעברית, ערבית, פרסית ובשלל שפות הודו-אירופיות – היו שלוש אחיות שייצגו את הגורל במיתולוגיה היוונית (איור 44), ושמותיהן: קלוטו, לאַכְסִיס וְאַטְרוֹפּוֹס. הן שלטו בגורל כל חי באמצעות חוט הגורל, המייצג את מנת החיים שלה זכה. קלוטו (מילולית: הטווה) טוותה את חוט הגורל, לאכסיס (מילולית: מטילת הגורל) קבעה את אורכו, ואטרופוס גזרה את החוט המיוחד של כל אדם בהתאם לאורך שקבעה לו לאכסיס, ועם גזירת החוט מת האדם.

המצבה האסתאנבולית הראשונה שמופיע בה הביטוי 'ברוך הגזור' היא מצבתה של מזל טוב אשת יעקב הכהן, שנפטרה ביום ה, ט"ז בחשוון שפ"ה (30 באוקטובר 1624), ושנקברה בח'אסקוי.²¹¹ איני יכולה בשלב זה להציע פתרון מושלם ונחרץ לייחודיות תפוצתו של הביטוי במצבות אסתאנבול, ואף לא תשובה על השאלה מדוע אין מצבה שהוא מופיע בה לפני 1624; אוכל להציע רק השערה. ייתכנו הסברים שונים לשימושים הקדומים בביטוי גזירה, אך החיבור בין 'ברוך הגזור' לבין ההשלמה עם המוות אפשר שהגיע דרך התרבות היוונית. אפשר שהיהודים הרומניוטים, שחלקו את אורחות חייהם עם הסביבה היוונית 1,500 שנה לפחות, הזדהו עם הרעיון שהוליד את מטבע הלשון הזה. מרים מנסג' הראתה כי רעיון האישה הטווה את החוט כמשל לחיים וגזירת החוט כמשל למוות, התגלגל מן התרבות הקלסית לתרבות הביזנטית במרחב הבלקני-היווני והבלקני-הסלאווי, והגזירה עברה בהם מאטרופוס לידי האל.²¹² היהודים הרומניוטים באו לאסתאנבול ממרחבי התרבות הביזנטית והתרבות הסלאוויית האורתודוקסית, וייתכן שמקורו של הביטוי במרחבים אלה. אבל עדיין אין בכך להסביר את היעדר הביטוי עד 1624. אפשר שיש לתלות זאת במיעוט המצבות המצויות בידינו מן המאה השש עשרה, אך אין זה פתרון מושלם, ועל כן ייאמר כאן: תם ולא נשלם.

211 מזל טוב אשת יעקב הכהן, נפטרה ביום ה, ט"ז בחשוון שפ"ה (30 באוקטובר 1624), ב'ע, ח'אסקוי, אבן 4, חלקה 13-6, סרט 416 (22 בדצמבר 1988).

212 מנסג'.

ט. מבט מן המרחב האיטלקי-האשכנזי אל בירת האימפריה

כל האמור לעיל מקבל דגש נוסף כאשר מתבוננים בתרבות המוות היהודית בקהילות איטליה ואשכנז. גם בקהילות אלה התפתח למן המחצית הראשונה של המאה השבע עשרה ויותר מכך במאה השמונה עשרה עיסוק אינטנסיבי בתרבות המוות. אבל בולטת בהן תופעה שאינה קשורה בביטויים המוחשיים של תרבות הקבורה אלא ביצירה כתובה – ספרי הדרכה למשפחות הגוססים והנפטרים ובהם הנחיות כיצד ינהגו בכל שלב ושלב ממגעיהם עם המוות הקרב ובא על יקיריהם, וכיצד ינהגו בעת האנינות והאבל.²¹³ מטרת ספרי ההדרכה הללו הייתה לענות על צורך חברתי פנימי ועל צורך רוחני, ובד בבד הם ביטאו מודעות למקומה של החברה היהודית בסביבה לא יהודית, ורצון ליצור מסגרת טקסית מוסכמת ומעוררת כבוד למוות היהודי.²¹⁴ במקביל לספרות מן הסוג הזה נוצרה בעיקר בקהילות איטליה ומערב אירופה ספרות שעסקה בחיים שמעבר לעולם הזה. הספרות הזאת התכתבה או התווכחה עם הספרות הנוצרית בת הזמן שעסקה בנושא זה. באיטליה נכתבו ונדפסו יצירות מקוריות כמו 'בן דוד' לר' יהודה אריה מודינה, שכפר בגלגול נשמות; שורה של יצירות שהושפעו מן ה'תופת' של דנטה אליגיירי, למן פרסומו במאה השלוש עשרה עד שבסוף המאה השבע עשרה נדפסו 'תפתה ערוך' לר' משה זכות (1625-1679) ו'עדן ערוך' מאת יעקב דניאל אולמו (1690-1757), אשר נועד להשלים את יצירתו של זכות.

על רקע זה בולטת תרבות הקבורה היהודית באסתאנכול בהיבטיה המעשיים מאוד ובקשר החזק שלה לתרבות העות'מאנית. למעט 'מסכת חיבוט הקבר' לר' שם טוב נ' מכיר, שהובאה על ידי המגורשים ונדפסה באסתאנכול בשנים 1575-1578, ושהיא ביסודה מדרש אגדה על המוות והחיים שמעבר לעולם הזה, לא היה דבר מסוג זה באסתאנכול. גם ספרות הדרכה למשפחות הגוססים והנפטרים מן הסוג שנפוץ באיטליה ובמזרח אירופה במאות השבע

²¹³ מודינה, צרי לנפש; מודינה, מעבר יבק; דבר בעתו; דקדוקה של נפש; פרנקפורט; חזקיה מרדכי בשאן. ראו על כל אלה: בר־לבב, תפיסת המוות, עמ' 29-40; בר־לבב, ספרי חולים ומתים; בר־לבב, למות לפי הספר.

²¹⁴ בר־לבב, תפיסת המוות, עמ' 40-95; בר־לבב, ספרי חולים ומתים; בר־לבב, למות לפי הספר.

²¹⁵ זכות; ברגמן, כמה מילים; רוונה. וראו עוד על אודות המחבר וספרו: ברגמן, עמימות ובהירות; ברגמן, אשא את לבבי; לאטס; מרוז.

עשרה והשמונה עשרה, לא הייתה באסתאנבול. הספר היחיד לעניין זה הוא 'שער ההכנה' לנפתלי הכהן כץ, שנדפס באסתאנבול בשנת 1734. מחברו היה אשכנזי שנפטר בעיר בדרכו לארץ-ישראל, ואין כל עדות שספרו שימש לספרדים בבירה מדריך התנהגות. הדבר היחיד הקרוב לספרי החולים והמתים הוא סיכום ההלכות ודרכי ההתנהגות הנוגעים להם שנמצא בכתב יד בפנקס בית הדין הרבני של אסתאנבול משנת 1841-1847.²¹⁶ מן האסמכתאות המובאות בו ברור שלא קובץ לפני 1775, ורק מעטות מהאסמכתאות הן של חכמים מאסתאנבול עצמה, רובן מסלוניקי ומארץ-ישראל.²¹⁷ מכל מקום זהו מסמך פנימי של בית דין כוללות העיר, שלא היה גלוי לעין כול. משמת אדם פנו יהודי אסתאנבול אל רבניהם לשאול מה לעשות ואיך לעשות. המוות, כמו החיים, היה בעבורם מלכתחילה עניין מעשי שאין טעם להרהר בו בטרם עת, ובדיעבד עובדה מצערת שיש להשלים עמה. בית העלמין שלהם היה יותר מכול מקום שבו לבש צערם לבוש אבן ומילים, שלא רק ביטאו את רגשותיהם כלפי מתייהם, אלא גם שיקפו את מעמדם החברתי והכלכלי, שביצרו וטיפחו באמצעות תרבות הקבורה שלהם.²¹⁸

216 פנקס 2, עמ' 77-79.

217 האסמכתאות המאחרות ביותר הן מתוך: חיד"א, ברכי יוסף;

חיד"א, חיים שאל; מיוחס-בכר. ראו: פנקס 2, עמ' 77-79.

218 ראו לעיל, ליד הערה 15 ובהערה שם. על מקומו ומשמעותו של בית העלמין היהודי לאורך הדורות ובעיקר בקהילות אשכנז השווי: ברילבב, מקום אחר.

קיצורים ביבליוגרפיים

- שלמה אבן גבירול, שירי חול, מהדורת חיים בראדי וחיים שירמן, ירושלים תשל"ה אבן גבירול
- שלמה אבן וירגה, ספר שבט יהודה, מהדורת עזריאל שוחט, ירושלים תש"ז אבן וירגה
- משה אבן עזרא, שירי החל, א-ב, מהדורת חיים בראדי, ברלין תרצ"ה – ירושלים תש"ב אבן עזרא
- סדר הגדה של פסח עם פירוש יפה [אברבנאל] וציורים נאים, אמסטרדם תע"ב אברבנאל
- Lyndy Abraham, *A Dictionary of Alchemical Imagery*, Cambridge 1998 אברהם
- Daniel Abrams, 'A Light of Her Own: Minor Kabbalistic Traditions on the Ontology of the Divine Feminine', *Kabbalah* 15 (2006), pp. 7–29 אברהם
- Nathan Elkan Adler, 'Karaitica', *The Jewish Quarterly Review* 13 (1901), p. 549 אדלר
- דניאל אולמו, עדן ערוך (כרוך יחד עם תפתה ערוך למשה זכות), ונציה תק"ב אולמו
- R.W.J. Austin, 'Islam and the Feminine', Denis MacEoin & Ahmed Al-Shahi (eds.), *Islam in the Modern World*, New York 2013, pp. 36–48 אוסטין
- יהודה דוד איזנשטיין, אוצר המדרשים, א-ב, ניו יורק תרע"ה ירושלים
מיכל אורון, 'מיהו מחבר ספר הפליאה וספר הקנה?', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 297–298 אורון
- Selim Ayduz, 'The Role of Translations in the Eighteenth Century: Transfer of Modern Science and Technology to the Ottoman State', <http://www.muslimheritage.com/article/transfer-modern-science-and-technology-ottoman-state> (נצפה ב-13 במרס 2015) Ayten Koç Aydın, 'Reflections of Iatrochemistry in the Eighteenth Century Ottoman Medicine', *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 22 (2007), pp. 52–59 איידוז
- Zh. Aimukhambetova, 'Mythical Cognition and Poetic Consciousness about Stars', *American University of Central Asia Academic Review* 1 (2010), pp. 103–108 אימוחמבטובה
- Ulrike Al-Khamis, 'The Iconography of Early Islamic Lusterware from Mesopotamia: New Considerations', *Muqarnas* 7 (1990), pp. 109–118 אלחמיס
- Rövşän Älizadä, *Azərbaycan folklorunda täbiät kultları*, Nurlan 2008 אליזאדה
- שולמית אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, א-ג, תל-אביב תשס"ד אליצור
- Galina Anatolevna-Pugachenkova & Akbar Khakimov, *The Art of Central Asia*, trans. Sergei Gitman, Leningrad 1988 אנטולייבנה-פוגצ'נקובה וחכימוב

Tuna Artun, 'A Gift to the Sons of Rum: Turkish Alchemical Poems of the 17th Century', http://rutgers.academia.edu/TunaArtun (נצפה ב־13 במרס 2015)	ארטון
סטיבן באומן, 'מי חיבר את ספר הקנה ואת ספר הפליאה?', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 150-154	באומן
תלמוד בבלי, וילנה תר"ם-תרמ"ו	בבלי
Julian Baldick, <i>Animal and Shaman: Ancient Religions of Central Asia</i> , London 2012	בלדיק
Jonathan M. Bloom & Sheila S. Blair (eds.), <i>The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture</i> , Oxford 2009	בלום ובליר
וידאל בנבנשת, 'זמן בוגד אנוש חלש', מהדורת תרצה ורדי, http://benyehuda.org/benyehuda/042.html (נצפה ב־12 במרס 2015)	בנבנשת
הארכיון הדיגיטלי של בתי העלמין בתורכיה, המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין גורן, פרויקט יהודי טורקיה והבלקן, אוניברסיטת תל-אביב	ב"ע
Nyssonbay M. Bekbassar, 'Astronomical Practices and Ritual Calendar of Euro-Asian Nomads', <i>Folklore</i> 31 (2005), pp. 101-120	בקבאסאר
אבריאל בר-לבב, 'למות לפי הספר: ספרי חולים ומתים והעיזוב היהודי הטקסי של המיתה בראשית העת החדשה', זמנים 73 (2001), עמ' 71-78	בר-לבב, למות לפי הספר
—, 'מקום אחר: בית הקברות בתרבות היהודית', פעמים 98-99 (תשס"ד), עמ' 5-37	בר-לבב, מקום אחר
—, 'רבי אהרן ברכיה ממודינה ורבי נפתלי הכהן כ"ץ: אבות המחברים ספרי חולים ומתים', אסופות ט (תשנ"ה), עמ' קפט-רלד	בר-לבב, ספרי חולים ומתים
—, 'תפיסת המות בספר החיים לרבי שמעון פרנקפורט', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז	בר-לבב, תפיסת המוות בראשית רבה
מדרש בראשית רבא ² , א-ג, מהדורת יהודה תאודור וחנוך אלבק, ירושלים תשכ"ה	ברגמן, אשא את לבבי
אשא את לבבי: שירים מאת ר' משה זכות, מהדורת דבורה ברגמן, ירושלים תשס"ט	ברגמן, כמה מילים
דבורה ברגמן, 'כמה מילים על תפתה ערוך', דחק ב (תשע"ב), עמ' 337-333	ברגמן, עמימות ובהירות
—, 'עמימות ובהירות בתפתה ערוך לרבי משה זכות', פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 35-52	ברגמן, עמימות ובהירות
חזקיה מרדכי בשאן, ספר בקורים, ונציה תס"ה	בשאן
Ronnie Gallagher, 'Anthropomorphic Images in Azerbaijan's Landscape', <i>Visions of Azerbaijan</i> , July-August 2011, pp. 44-49	גאלאגר
Luiza Gabysheva, 'Ular as Ornitomorphous Symbol: Semantics and Functions (on the Basis of Culture of Yakut and other Turkic Peoples)', <i>Karadeniz Blacksea Yephoe mope</i> 19 (2013) (no pagination)	גבישווה
Meera I. Dass & Michael Willis, 'The Lion Capital from Udayagiri and the Antiquity of Sun Worship in Central India', <i>South Asian Studies</i> 18 (2002), pp. 25-45	דאס ויליס

דבר בעתו	דבר בעתו, ליורנו תי"ג
דקדוקה של נפש	דקדוקה של נפש, ונציה תמ"ה
הרטנר ואטינגהאוזן	Willy Hartner & Richard Ettinghausen, 'The Conquering Lion, the Life Cycle of a Symbol Source', <i>Oriens</i> 17 (1964), pp. 161–171
וולפסון	Eliot R. Wolfson, 'The Face of Jacob in the Moon: Mystical Transformations of an Aggadic Myth', S. Daniel Breslauer (ed.), <i>The Seductiveness of Jewish Myth: Challenge or Response?</i> New York 1997, pp. 235–270
ויטאל	חיים ויטאל, ספר התכונה, ירושלים תרכ"ו
ויקרא רבה	ויקרא רבה, מהדורת מרדכי מרגליות, ירושלים תשי"ח
ורנס	Hope B. Werness, <i>Continuum Encyclopedia of Animal Symbolism in World Art</i> , London & New York 2006
זכות	משה זכות, תפתה ערוך, ונציה תע"ה; ונציה תק"ב; דחק ב (תשע"ב), עמ' 375–338
חיד"א, ברכי יוסף	חיים יוסף דוד אזולאי, ברכי יוסף, ליורנו תקל"ד
חיד"א, חיים שאל	—, חיים שאל, לבוב תרמ"ו
טולידאנו	יעקב משה טולידאנו, אוצר גנזים, ירושלים תשי"ט
יהודה הלוי	יהודה הלוי, דיואן, א-ד, מהדורת חיים בראדי, ברלין תרנ"ד–תר"ץ
לאטס	יעקב לאטס, 'כתביו של ר' משה זכות שבדפוס', פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 21–33
לויין	ישראל לויין, כתר מלכות לרבי שלמה אבן גבירול, תל-אביב תשס"ה
לקח טוב	מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרותא על חמשה חומשי תורה, א-ה, מהדורת שלמה בובר אהרן משה פדובה, וילנה תר"ם
מודינה, מעבר יבק	אהרן ברכיה מודינה, מעבר יבק, מנטובה שפ"ט
מודינה, צרי לנפש	יהודה אריה מודינה, צרי לנפש, ונציה שע"ט
מוספיה	Benjamin Musafia, <i>Epistola Sobre el Oro Potable: Epistola Mezahab</i> , trans. Carmen de la Maza, Barcelona 2013
מיוחס-בכר	שמואל מיוחס-בכר, מזבח אדמה, סלוניקי תקל"ז
מין-הא	Trinh T. Minh-Ha, <i>When the Moon Waxes Red: Representation, Gender and Cultural Politics</i> , New York 1991
מכילתא דר' שמעון בר יוחאי ²	מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי ² , מהדורת יעקב נחום אפשטיין ועזרא ציון מלמד, ירושלים תשל"ט
בר יוחאי	Mirjam Mencej, 'Connecting Threads', <i>Folklore</i> 48 (2011), pp. 55–84
מנסג'	Othniel Margalith, 'Samson's Riddle and Samson's Magic Locks', <i>Vetus Testamentum</i> 36 (1986), pp. 225–234
מרגלית	רונית מרוז, 'רמזי הרמז' בתפתה ערוך, פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 119–97
מרוז	Afsaneh Najmabadi, <i>Women with Mustaches and Men without Beards: Gender and Sexual Anxieties of Iranian Modernity</i> , Berkeley 2005
נג'מבאדי	תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, מהדורת ירחמיאל ברודי, ירושלים תשנ"ד
נטרונאי גאון	Dianne F. Sadoff, 'Mythopoeia, the Moon, and Contemporary
סדוף	

- Women's Poetry', *The Massachusetts Review* 19 (1978), pp. 93–110
- סדר רב עמרם
סטרון
- סדר רב עמרם
סטרון
- Brent A. Strawn, *What is Stronger than a Lion? Leonine Image and Metaphor in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*, Fribourg 2005
- סייגילי
- Arikan Tarik Saygili, 'Impacts of Wrong Financial Decisions on Collapse of an Empire: The Ottoman Case', *African Journal of Business Management* 3 (2009), pp. 151–159
- ספר הפליאה, קורץ תקמ"ד
- ספרה
עמנואל
- ספרה, מהדורת אייזיק הירש ווייס, וינה תרכ"ב
- ספרה
עמנואל
- יצחק שמואל עמנואל, מצבות שאלוניקי: בצירוף תולדות חייהם של גדולי הקהילה, א-ב, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ח
- פאלאגי
- חיים פאלאגי, ארצות החיים, ירושלים תרל"ב
- פארדו
- דוד בן יעקב פארדו, מתנם לדוד, סלוניקי תקל"ב
- פדיה
- חביבה פדיה, 'שבת שבתאי ומיעוט הירח: החיבור הקדוש: אות ותמונה', *אשל באר־שבע*, ד [המיתוס ביהדות] (תשנ"ו), עמ' 143–191
- פינדיקילי סולימאן
- 191
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, *Mür'î't-tevârih*, I–III, ed. M. Aktepe, Istanbul 1976–1981
- פנקס 2
- פרוטוקול בית הדין הרבני באסטאנובל, פנקס 2 (תר"א-תר"ז), תצלום מאוסף פרטי, המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן, פרויקט יהודי טורקיה והבלקן ותרבות לדינו, אוניברסיטת תל-אביב
- פרגוסון
- Niall Ferguson, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700–2000*, New York 2001
- פרנקפורט
- שמעון פרנקפורט, ספר החיים, אמסטרדם תס"ג
- פרקי דר' אליעזר
- פרקינסון
- פרקי רבי אליעזר הגדול, עם ביאור הרד"ל, ורשה תרי"ב
- ק' [סיריל] נורתקות פרקינסון, חוק פרקינסון ועוד עיונים בבעיות מנהל, תרגם יוסף נדבה, תל-אביב 1971
- קולונה
- M. T. Colonna, 'Lilith, Or the Black Moon', *Journal of Analytical Psychology* 25 (1980), pp. 325–350
- קונפורטי
- יוסף קונפורטי, 'בית הכנסת המרכזי בסופיה', פעמים 131 (תשע"ב), עמ' 179–208
- קוצ'וק
- B. Harun Küçük, 'Natural Philosophy and Politics in the Eighteenth Century: Esad of Ioannina and Greek Aristotelianism at the Ottoman Court', *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 41 (2013), pp. 125–158
- קינדרמן
- Hans Kindermann, 'Al-Asad', *Encyclopedia of Islam*², I, Leiden 1986, pp. 681–683
- קלרק
- Edward C. Clark, 'The Ottoman Industrial Revolution', *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974), pp. 65–76
- קמפבל
- Joseph Campbell, *Myths of Light: Eastern Metaphors of the Eternal*, Novato, CA 2012
- קראפה
- Alexander H. Krappe, 'The Anatolian Lion God', *Journal of the*

- American Oriental Society* 65, 3 (1945), pp. 144–154
- Stefano Carboni, *Following the Stars: Images of the Zodiac in Islamic Art*, New York 1997 קרבוני
- חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות... תרגום אונקלוס ופירוש רש"י... ועם פירוש... ר' אברהם בר מאיר נ' עזרא, ועליו ביאור חדש בשם מחוקקי יהודה, א-ה, [מאת] יהודה ליב קרינסקי, בני-ברק תשכ"א (וילנה תרפ"ח) ראב"ע
- חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות... תרגום אונקלוס ופירוש רש"י... ועם פירוש... ר' אברהם בר מאיר נ' עזרא, ועליו ביאור חדש בשם מחוקקי יהודה, א-ה, [מאת] יהודה ליב קרינסקי, בני-ברק תשכ"א (וילנה תרפ"ח) רד"ק
- Gareth Roberts, *The Mirror of Alchemy: Alchemical Iseas and Images in Manuscripts and Books from Antiquity to the Seventeenth Century*, Toronto 1994 רוברטס
- גבריאל יצחק רוונה, 'המחזה תפנה ערוך לרבי משה זכות בעיני הדורות', *Safranin's Blog* כא (2013) רוונה
- Minna Rozen, *A History of The Jewish Community in Istanbul: The Formative Years, 1453–1566*, Leiden 2002 רוזן, אסתאנבול
- , *Hasköy Cemetery: Typology of Stones*, trans. Goldie Wachsmann, Tel-Aviv & Philadelphia 1994 רוזן, טיפולוגיה
- , 'Of Orphans, Marriage, and Money: Mating Patterns of Istanbul's Jews in the Early Nineteenth Century', Eyal Ginio & Elie Podeh (eds.), *The Ottoman Middle East: Studies in Honor of Amnon Cohen*, Leiden & Boston 2014, pp. 149–176 רוזן, יתומים
- , *Studies in the History of Istanbul Jewry 1453–1923: A Journey Through Civilizations*, Turnhout 2015 רוזן, מחקרים
- , 'The Cycle of Life and the Meaning of Old Age in the Ottoman Period', *Daniel Carpi Jubilee Volume: A Collection of Studies in the History of the Jewish People Presented to Daniel Carpi upon his 70th Birthday by his Colleagues and Students*, Tel-Aviv 1996, pp. 109–179 רוזן, מעגל החיים
- טובה רוזן, שירת החול העברית בימי הביניים, תל-אביב תשנ"ז רוזן, שירת החול
- Minna Rozen, 'Romans in Istanbul', Stefan Reif, Avriel Bar-Levay & Andreas Lehnardt (eds.), *Death in Jewish Life: Burial and Mourning Customs among Jews of Europe and Nearby Communities*, Berlin & Boston 2014, pp. 289–358 רוזן, רומאים באסתאנבול
- Karl Reichl, *Turkic Oral Epic Poetry: Tradition, Forms, Poetic Structure*, New York 1992 רייכל
- אברהם (רמי) ריינר, 'אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים במצבות בית העלמין בוירצבורג', תרביץ עח (תשס"ט), עמ' 123–152 ריינר, אבן שכתוב עליה
- , 'מגן עדן ועד צרור החיים: ברכות המתים במצבות מאשכנז בימי הביניים', ציון עו (תשע"א), עמ' 5–28 ריינר, מגן עדן
- אלחנן ריינר ודוד עמית, 'מה לשמשן בגליל', הארץ, 2 באוקטובר 2012 ריינר ועמית
- חומש הרא"ם: פירוש לפירש"י... רבי אליהו מזרחי, מהדורת משה רש"י

פילים, א-ו, פתח-תקווה תשנ"ב-תשנ"ד; חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות... תרגום אונקלוס ופירוש רש"י... ועם פירוש... ר' אברהם בר מאיר ן' עזרא, ועליו ביאור חדש בשם מחוקקי יהודה, א-ה, [מאת] יהודה ליב קרינסקי, בני-ברק תשכ"א (וילנה תרפ"ח)

בנימין בן מתתיהו, שו"ת בנימין זאב, ירושלים תשי"ט

שו"ת מהרי"ק, ונציה רע"ט

שו"ת מהרי"ק החדשות, ירושלים תשמ"ד

Shapur A. Shahbazi, 'Flags (of Persia)', E. Yarshater et al., *Encyclopaedia Iranica*, X, I, New York 2001, pp. 12-27, <http://www.iranicaonline.org/articles/flags-i>

(נצפה ב־1 במרס 2015)

Gershom Scholem, *Alchemy and Kabbalah*, trans. Klaus Ottmann, Putnam, CT 2006

דיואן שמואל הנגיד: בן תהלים, מהדורת דב ירדן, ירושלים תשכ"ו
ישראל מ' תא-שמע, 'לתולדות הספרות הרבנית ביוון במאה הי"ד',
תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 101-114

שו"ת בנימין זאב

שו"ת מהרי"ק

שו"ת מהרי"ק החדשות

שחבאזי

שלום

שמואל הנגיד

תא-שמע